

IZVJEŠTAJ

NEVLADINIH ORGANIZACIJA

Primjena Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom u Bosni i Hercegovini u oblastima:

podizanje javne svijesti (Član 8)
pristupačnost (Član 9)
jednakost pred zakonom (Član 12)
pristup pravdi (Član 13)
nezavisno življenje i uključenost u zajednicu (Član 19)
obrazovanje (Član 24)
zdravstvena zaštita (Član 25)
žene sa invaliditetom (Član 6)

Ovaj izvještaj je nastao u okviru projekta „Jačanje kapaciteta organizacija osoba sa invaliditetom da izvještavaju prema međunarodnim i domaćim mehanizmima zaštite ljudskih prava“ (Building capacities of organisations of persons with disabilities to better understand and report on international human rights mechanisms and relevant domestic legislation), finansiran od strane Open Society Foundations.

Izveštaj su sačinili:

Relevantni propisi: Fedra Idžaković, Prava za sve

Iskustva osoba sa invaliditetom: Arijana Čatović, Prava za sve

Odgovor institucija u primjeni Konvencije i zakona u BiH: Vesna Vukmanić, Inicijativa i civilna akcija u saradnji sa:

Inicijative preživjelih od mina, Tuzla;

Sunce nam je zajedničko, Trebinje;

Koordinacioni odbor invalidskih organizacija Republike Srpske, Banja Luka;

SUMERO, Sarajevo

INICIATIVE
PREŽIVJELIH OD MINA
LANDMINE SURVIVORS INITIATIVES

УДРУЖЕЊЕ РОДИТЕЉА ДЕЦЕ И ОМЛАДИНЕ СА ПОСЕБНИМ
ПОТРЕБАМА "СУНЦЕ НАМ ЈЕ ЗАЈЕДНИЧКО" ТРЕБИЊЕ
ASSOCIATION OF PARENTS OF CHILDREN AND YOUTH WITH SPECIAL NEEDS
"WE ALL SHARE THE SAME SUN" TREBINJE

KOORDINACIONI ODBOR INVALIDSKIH ORGANIZACIJA REPUBLIKE SRPSKE

 SUMERO

Sadržaj

Metodologija izrade izvještaja	1
Analiza primjene Konvencije po članovima	3
Član 8. Podizanje svijesti	3
Relevantni propisi	3
Odgovor institucija u primjeni Konvencije i zakona u BiH	4
Iskustva osoba sa invaliditetom u ostvarivanju prava	6
Član 9. Pristupačnost	7
Relevantni propisi	7
Odgovor institucija u primjeni Konvencije i zakona u BiH	9
Iskustva osoba sa invaliditetom u ostvarivanju prava	12
Član 12. Jednakost pred zakonom	14
Relevantni propisi	14
Odgovor institucija u primjeni Konvencije i zakona u BiH	16
Iskustva osoba sa invaliditetom u ostvarivanju prava	16
Član 13. Pristup pravdi	17
Relevantni propisi	17
Odgovor institucija u primjeni Konvencije i zakona u BiH	18
Iskustva osoba sa invaliditetom u ostvarivanju prava	18
Član 19. Nezavisno življenje i uključenost u zajednicu	19
Relevantni propisi	19
Odgovor institucija u primjeni Konvencije i zakona u BiH	20
Iskustva osoba sa invaliditetom u ostvarivanju prava	22
Član 24. Obrazovanje	23
Relevantni propisi	23
Odgovor institucija u primjeni Konvencije i zakona u BiH	25
Iskustva osoba sa invaliditetom u ostvarivanju prava	30
Član 25. Zdravstvena zaštita	32
Relevantni propisi	32
Odgovor institucija u primjeni Konvencije i zakona u BiH	35
Iskustva osoba sa invaliditetom u ostvarivanju prava	36
Član 6. Žene s invaliditetom	38
Relevantni propisi	38
Iskustva osoba sa invaliditetom u ostvarivanju prava	39
Preporuke	41
Prilog 1: relevantni članovi Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom u Bosni i Hercegovini	43
Prilog 2: Neki od propisa kojima se reguliše ostvarivanje prava iz Konvencije koji su bili predmet analize u Izvještaju i izabrani dokumenti	47

Metodologija izrade izvještaja

Ovaj izvještaj se fokusira na određene članove Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom¹ i to:

- Član 6, žene sa invaliditetom
- Član 8, podizanje javne svijesti
- Član 9, pristupačnost
- Član 12, pristup pravdi
- Član 19, nezavisno življenje i uključenost u zajednicu
- Član 24, obrazovanje
- Član 25, zdravstvena zaštita.

Izvještaj je sačinjen na osnovu istraživanja i analize tri oblasti: **zakonskog okvira** u BiH koji se odnosi na navedene članove, **prakse** javno-servisnih institucija u osiguravanju gore navedenih prava i **ličnih iskustava** osoba sa invaliditetom u ostvarivanju tih prava.

U radu na izvještaju je bilo angažovano šest nevladinih organizacija: dvije kao partneri u projektu (Inicijativa i civilna akcija/ICVA i Prava za sve) i četiri regionalno raspoređene nevladine organizacije direktno angažovane na pružanju servisa i osiguranju prava osoba sa invaliditetom (Inicijative preživjelih od mina, Tuzla; Sunce nam je zajedničko, Trebinje; Koordinacioni odbor invalidskih organizacija Republike Srpske, Banja Luka; SUMERO, Sarajevo).

U okviru analiza zakona, politika i relevantnih izvještaja analizirano je 56 zakona, 17 podzakonskih akata, 3 politike i niz izvještaja od strane agencija ili nevladinih organizacija koje pokrivaju primjenu gore navedenih osam članova Konvencije. Kako Ustav BiH i entitetski ustavi u najvećem broju analiziranih područja propisuju entitetsku, a zatim podjeljenu nadležnost između entiteta i kantona u F BiH, tako je i nivo složenosti propisa a zatim i načina ostvarivanja ili zaštite prava izuzetno kompleksan, sa velikim brojem zakona, podzakonskih akata i politika koje nisu uvijek međusobno usaglašene (lista analiziranih dokumenta nalazi se u prilogu 2).

Istraživanje odgovora institucija u primjeni prava iz Konvencije i domaćih zakona rađeno je na osnovu unaprijed dogovorenog upitnika i kroz intervju sa relevantnim predstavnicima institucija u četiri geografske sredine u BiH (Sarajevo, Banja Luka, Trebinje, Tuzla). Pitanja su se odnosila na postojanje unutrašnjih pravila, procedura, praksi koji trebaju osigurati dosljednu primjenu odredbi Konvencije i domaćih zakona u institucijama, a naročito onih koji se odnose na podizanje svijesti, osiguranje pristupačnosti, nesmetan pristup pravdi, uključenost u zajednicu, pristup obrazovanju sa naglaskom na inkuzivno obrazovanje i zdravstvenu zaštitu. Kroz intervju i pismene odgovore institucija prikupljeni su podaci i analizirane ukupno 233 institucije, uključujući općine, policijske stanice, sud/tužilaštvo, banke, javno-servisne institucije, pozorišta, službe socijalne zaštite, zavode za zbrinjavanje osoba sa invaliditetom, osnove, srednje škole i fakultete, domove zdravlje, bolnice i apoteke.

U okviru istraživanja **o ličnim iskustvima osoba sa invaliditetom** u ostvarivanju prava iz Konvencije i domaćih zakona, obavljani su razgovori sa 147 osoba sa invaliditetom ili roditelja djece sa mentalnim

¹ Izvještaj u analizi koristi termin osobe/žene/djeca sa invaliditetom, osim kada citira ili parafrazira zakonske i podzakonske tekstove koji u najvećem broju slučajeva ne koriste jedinstvenu terminologiju.

invaliditetom.² Organizovano je 8 diskusija u okviru fokus grupa sa po 15 do 20 učesnika u svakoj fokus grupi. Diskusije su organizovane na regionalnom nivou, po dvije u svakoj od četiri šire geografske regije: Sarajevo, Tuzla, Trebinje i Banja Luka. Fokus razgovora je bio mogućnost nezavisnog kretanja i uključenosti u zajednicu, pristup pravdi, tretman osoba sa invaliditeta u različitim institucijama u okviru zdravstvene, socijalne zaštite, obrazovanje, s posebnim osvrtom na prava žena.

² Učesnici FG su koristili različite termine koji se odnose na osobe i djecu sa mentalnim invaliditetom (djeca sa mentalnim (po)teškoćama, djeca sa mentalnom retardacijom, itd.). Kako bismo izbjegli nejasnoće u daljnjem tekstu kada se raspravljaju nalazi sa terene koristi se termin koji se nalazi u trenutno dostupnom radnom tekstu Zakona o temeljnim pravima osoba sa invaliditetom FBiH „mentalni invaliditet.“ Tamo gdje se navode ili parafraziraju zakoni, podzakonski akti ili politike koristi se terminologija iz tih dokumenata.

Analiza primjene Konvencije po članovima

Član 8: Podizanje javne svijesti

Ovaj član obavezuje države članice da provode efikasne politike obrazovanja javnosti sa ciljem promovisanja pozitivne slike o osobama sa invaliditetom, uključujući mjere koje ciljaju na jačanje svijesti o pravima osoba sa invaliditetom i njihovom dostojanstvu, mogućnostima i doprinosima, te doprinose borbi protiv stereotipa i predrasuda prema ovim osobama. Kampanje trebaju obuhvatati generalno stanovništvo, kroz obrazovni sistem i medije kao i informisanje samih osoba sa invaliditetom o Konvenciji i pravima koja sadrži.

Relevantni propisi

Strategija za izjednačavanje mogućnosti za osobe sa invaliditetom FBiH (2010.-2014.) predviđa mjere promocije prava osoba sa invaliditetom i Konvencije i to naročito u okviru poglavlja 2. Pristupačan život u zajednici i stanovanje kojima se predviđaju aktivnosti kao što su: promovisanje prava osoba sa invaliditetom sa naglaskom na pravima žena i djece, kao i populacije koja živi u ruralnim sredinama; jačanja svijesti među osobama sa invaliditetima o njihovim pravima i kako ih mogu ostvariti; kampanje promovisanja učešća osoba sa invaliditetom u aktivnostima na lokalnoj razini, aktivnosti koje ciljaju na uklanjanje predrasuda prema populaciji, itd. Strategija u gotovo svim segmentima pominje neke mjere podizanja svijesti. I Strategija unapređenja društvenog položaja lica sa invaliditetom u RS (2010–2015) obuhvata mjere podizanja svijesti kako građana tako i osoba sa invaliditetom u pojedinim segmentima ovog dokumenta

Ustavi Bosne i Hercegovine (BiH) i entiteta, Federacije Bosne i Hercegovine (FBiH) i Republike Srpske (RS), garantuju najviši nivo međunarodno priznatih ljudskih prava. Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i sloboda (Evropska konvencija) je sastavni dio Ustava BiH a prava iz ovog dokumenta i pratećih protokola imaju snagu ustavnih odredaba. To podrazumijeva da cjelokupno domaće zakonodavstvo i praksa moraju biti u skladu sa pravima garantovanim u Evropskoj konvenciji uključujući zabranu diskriminacije po bilo kojoj osnovi, što podrazumijeva i invaliditet. U Aneksu I uz Ustav BiH integrirane su i najvažnije međunarodne konvencije za zaštitu ljudskih prava što podrazumijeva obavezu države na usaglašavanje svojeg zakonodavstva, politika i prakse sa odredbama ovih dokumenata. Uključivanjem ovih dokumenata i njihovih odredbi u BiH Ustav/e, država štiti ljudska prava kao jednu od osnovnih vrijednost svojeg djelovanja.

BiH je ratificirala Konvenciju o pravima osoba sa invaliditetom (Konvencija) i Fakultativni protokol 2010. godine³ bez rezervi i izjava. Postajući država članica ove Konvencije BiH se obavezala na primjenu njenih odredaba u cijeloj BiH, te se obavezala na redovno izvještavanje Komitetu UN koji nadgleda njezinu primjenu.

³ Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom (Konvencija) i Fakultativni protokol, „Službeni glasnik BiH“ br. 11/09

Odgovor institucija u primjeni Konvencije i zakona u BiH

Da li postoje programi obuke zaposlenih o pravima osoba sa invaliditetom? Na koji način se institucije nose sa stereotipima, predrasudama prema osobama sa invaliditetom – da li imaju pravilnike, sankcije za kršenja prava osoba sa invaliditetom, uključujući one zasnovane na spolu i dobi?

Od ispitane 233 institucije samo poneka ima obavezan **program obuke osoblja** o pravima osoba sa invaliditetom (jedna banka, jedan hotel). Sve ostale nemaju redovan i obavezan program obuke. Nekih 50 % ispitanih institucija ima program obrazovanja osoblja o raznim temama pa se može desiti da se neka od tema odnosi na prava osoba sa invaliditetom.

Edukacije u obliku seminara, okruglih stolova, treninga ili specificiranih treninga u oblasti inkluzivnog obrazovanja uglavnom obavljaju nevladine organizacije na sopstvenu inicijativu na koje pozivaju predstavnike određenih institucija, primarno obrazovnih. Neke institucije sarađuju direktno sa odgovarajućim zavodima (Zavod za odgoj i obrazovanje učenika sa smetnjama u psihičkom i fizikom razvoju Tuzla, Edukacijsko- rehabilitacijski fakultet u Tuzli, Centar Vladimir Nazor u Sarajevu) u okviru inkluzije u obrazovanju), a drugih obaveznih i redovnih edukacija na temu prava osoba sa invaliditeom, organizovanih od institucija u sistemu nema.

Neke institucije iskazuju dobru volju i trude se da u saradnji sa nevladinim orgnizacijama organizuju neki vid edukacije za zaposlene. Tako npr.:

- pozitivan je primjer Raiffesen banke i hotela Hollywood u Sarajevu koja je za menadžere i prodajno osoblje mreže banaka organizovala seminare/edukacije o pravima i pristupu prema osobama s invaliditetom, implementirane od strane nevladinih organizacija;
- uposlenici službi MUP-a Tuzlanskog kantona, koji po svom opisu posla imaju doticaja sa osobama sa invaliditetom (šalter sale, službenici/e na ulazu, itd.) svake godine prolaze različite edukacije, te ostvaruju saradnju sa organizacijama koje se bave ljudskim pravima, uključujući tu i roditelje djece sa invaliditetom;
- uposleni u Opštini i Policijskoj stanici Lazarevo (regija Banja Luka) su pohađali seminare i obuku o pravima lica sa invaliditetom;
- uposleni Centra za socijalni rad Banja Luka pohađali seminare o pravima lica sa invaliditetom;
- uposleni u Fondu za dječiju zaštitu RS, pohađali su seminare o pravima i pristupu prema licima sa invaliditetom;
- uposlenici u 5 (od 9 intervjuisanih) obrazovnih institucija u Banja Luci su pohađali seminare o pravima lica sa invaliditetom;
- međutim, nijedan uposlenik policijskih stanica u Kantonu Sarajevo nije prošao edukacije o pravima i pristupu prema osobama s invaliditetom.

Zabrinjavajuće je što veliki broj uposlenih u institucijama u oblasti obrazovanja (osnovne, srednje škole i fakulteti, naročito u Tuzli i Sarajevu), uključujući i centre za socijalni rad u Tuzli i zdravstvene ustanove u sve četiri analizirane srđine nije nikada imao priliku učestvovati na edukativnim sadržajima i to uz obrazloženje da nisu dobijali pozive da učestvuju na edukaciji.

Veoma mali broj institucija ima **definisana pravila i procedure za postupanje i komunikaciju sa licima sa invaliditetom**, a još manji broj je onih koje imaju utvrđene mehanizme prijave kršenja prava lica sa invaliditetom i mehanizme kontrole i sankcije za kršenje prava osoba sa invaliditetom.

Samo u ponekim institucijama (primarno u oblasti zdravstva) postoje specifični dokumenti koji regulišu odnos prema osobama sa invaliditetom:

- Politika jednakih šansi i nediskriminacije, Politika zdravstvene zaštite osoba sa intelektualnim poteškoćama, Protokol/kalendar obaveznih i preporučenih medicinskih kontrola osoba oboljelih od Down sindroma; Pravilnik o vaspitanju i obrazovanju djece sa smetnjama u razvoju, Informativni materijal o prednosti pri pregledu invalidnih lica (zdravstvene ustanove u tuzanskom kantonu);
- U Raiffeisen Bank postoje Procedure za poslovanje s klijentima – osobama s određenim stepenom invaliditeta što uključuje set standarda u tretmanu klijenata koji su osobe s invaliditetom, procedure rada i upute za osoblje koje radi sa klijentima.

Ostali su kroz obavezujuće dokumente regulisali odnos prema korisnicima usluga, što uključuje i osobe sa invaliditetom:

- pravilnici o odnosu sa korisnicima usluga, pravilnici o unutarnoj organizaciji rada institucije, Statut Univerziteta, Kodeks ponašanja uposlenika/ca u okviru institucije, Procedura postupanja po prijavi klijenta/pacijenta, Pravilnik o zaštiti na radu, Pravilnik o zaštiti zdravlja;
- u školama se pozivaju na zakone u oblasti obrazovanja koji dijelom regulišu oblast inkluzivnog obrazovanja, Kućni red škole, te Pravilnik o radu Vijeća roditelja i učenika;
- komunalno-javno preduzeće „Park“, Sarajevo ima internu politiku vezano za invalidnost nastalu u okviru preduzeća gdje u slučaju nastupa invalidnosti osobe se raspoređuju na radna mjesta njima odgovarajuća bez umanjena plate sa prethodnog radnog mjesta, ukoliko je to povoljnije.

Posebna pravila i uputstva za postupanje i komunikaciju s osobama s invaliditetom ne postoje niti u jednoj službi socijalne zaštite Kantona Sarajevo.

Samo su u 6 institucija u tuzlanskom kantonu zabilježene prijave od strane osoba sa invaliditetom. U Domu zdravlja pritužbe su se odnosile na pristupačnost u Službu stomatologije i Poliklinike za plućne bolesti, neodgovarajući sto za ginekološke preglede žena sa invaliditetom, u Univerzitetskom Kliničkom centru na nivo komunikacije pacijent-osoblje.

Postoje određene razlike u postojanju poštivanja prava osoba sa invaliditetom među istovrsnim institucijama (npr. u općinama u Kantonu Sarajevo na različit način regulišu usluge prema osobama sa invaliditetom).

Veoma je mali broj **zaposlenih osoba sa invaliditetom u institucijama**, naročito u obrazovnim i zdravstvenim koje zapošljavaju veliki broj ljudi. Čak ni ministarstva koja bi trebala biti primjer i imati posebne uslove za zapošljavanje osoba sa invaliditetom nemaju nikako ili imaju minimalan broj zaposlenih osoba sa invaliditetom:

- u ministarstvu rada i boračko-invalidske zaštite RS rade dva radnika sa invaliditetom;
- u devet ispitanih obrazovnih institucija u Banja Luci uposleno je ukupno 8 radnika sa invaliditetom ;
- u centrima za socijalni rad, maksimalno po jedna do dvije osobe sa invaliditetom;
- u 70 škola u Kantonu Sarajevo zaposleno je ukupno 8 muškaraca i 6 žena sa invaliditetom;
- Univerzitetsko-klinički centar Tuzla navodi da ima zaposleno 265 invalida rada, mada kao najčešću vrstu invaliditeta navode diskus herniju;
- u Apotekama Sarajevo zaposleno je 40 osoba sa invaliditetom , od toga 39 žena;
- najviše zaposlenih osoba sa invaliditetom u odnosu na ukupan broj zaposlenih imaju: Centar za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje invalida u Banja Luci (34), proizvodni pogoni Industrija alata Trebinje i Hidroelektrane na Trebišnjici na različitim poslovima. Elektroprivreda FBiH zapošljava 452 osobe sa invaliditetom, Vodovod i kanalizacija Sarajevo 152, Raiffeisen banka 23 na raznim poslovima.

- U Tuzli i Trebinju je izražena neproporcionalnost u odnosu zaposlenih žena i muškaraca sa invaliditetom. U Tuzli od 142 osobe sa invaliditetom, 18 je zaposlenih žena i 124 muškarca . U Trebinju, u 27 ispitanih institucija ukupno je zaposleno 196 osoba sa invaliditetom (150 muškaraca i 46 žena), a najveći broj zaposlenih osoba sa invaliditetom su ratni vojni invalidi.
- U općinama Kantona Sarajevo (ukupno u 7 općina) zaposlena je 81 osoba s invaliditetom, od čega je 51 muškarac i 30 žena, muškarci većinom ratni vojni invalidi. Rade na poslovima namještenika, stručnih savjetnika, referenata i viših referenata.

Iskustva osoba sa invaliditetom u ostvarivanju prava

Kroz razgovor u fokus grupama osobe sa invaliditetom su potvrdile dobijene rezultate istraživanja institucija. Istakli su da pristup pravima u institucijama često otežava neljubazno i neprofesionalno osoblje koje nije educirano o načinu pružanja usluga osobama sa invaliditetom tako da ne poznaju prava ili politike osiguravanja jednakih mogućnosti za osobe sa invaliditetom. Također su istakli da uposlenici u institucijama ne poznaju dovoljno zakone i vrlo često daju polovične i netačne informacije osobama sa invaliditetom. Iskustvo pokazuje da će dobiti uslugu i pomoć u nekoj instituciji samo ako sami poznaju prava i zahtjevaju od uposlenih da postupe po zakonu. Osobe sa invaliditetom ističu da samostalno proučavaju propise kako bi ostvarili svoja prava, a da o tome nema dovoljno edukacija, a nema nikako od strane države.

Stereotipi i predrasude

Sve češće se pojavljuju škole koje zbog „statusa škole kao prestižne ustanove“ (po riječima direktora) postavljaju ograničavajuće uslove za upis i školovanje djece sa invaliditetom. Primjer je Gimnazija „Meša Selimović“ u Tuzla i određene škole u Sarajevskom kantonu, protiv kojih su već pokretani postupci od strane roditelja djece sa invaliditetom koja su se željela upisati i bili odbijeni (a koje nisu bile predmet provedenog istraživanja). Takve škole pri upisu jasno daju do znanja da su namjenjene najboljim učenicima i da ni škola ni nastava nisu prilagođene niti u jednom segmentu za osobe sa invaliditetom. Učenicima sa invaliditetom se savjetuje od strane škole da upisuju druge, manje prestižne ustanove.

Član 9: Pristupačnost

Ovaj član uspostavlja obavezu država članica da poduzmu odgovarajuće mjere da osposobe osobe sa invaliditetom da žive nezavisno koliko je to moguće i da u potpunosti učestvuju u svim oblastima života, i to osiguravanjem pristupačnosti npr. u prometu i transportu, kao i informisanju i komunikacijama. Država mora uspostaviti standarde i pravila za dostupnost javnih institucija i privatnih objekata namjenjenih za javnu upotrebu, rokove i postepeni napredak ka njihovom uklanjanju, a zatim i nadgledanje primjene ovih pravila te uvođenje sankcija za njihovo neprimjenjivanje.

Relevantni propisi

Oblast pristupačnosti objekata regulisana je entitetskim propisima. Tako, Zakon o prostornom planiranju i korištenju zemljišta na nivou FBiH⁴ integrira prava osoba sa invaliditetom propisujući da se u izradi planskih dokumenata mora voditi računa i o "neophodnim mjerama zaštite lica sa smanjenim tjelesnim sposobnostima."⁵ Nadalje, urbanistički planovi moraju sadržavati mjere zaštite prava osoba sa invaliditetom. Urbanistička saglasnost mora sadržavati mjere poštovanja prava „lica sa umanjnim tjelesnim sposobnostima,⁶“ a u zavisnosti od vrste gradnje utvrđuju se i uslovi za otklanjanje urbanističko-arhitektonskih barijera za kretanje invalidnih lica.⁷ Nadležne institucije mogu odbiti zahtijev za građenje ako projekt nije usaglašen sa ovim uslovima. Određuje se i praćenje primjene ovih mjera kod gradnje objekata.

Za ovu oblast važna je i Uredba o prostornim standardima, urbanističko-tehničkim uvjetima i normativima za sprječavanje stvaranja svih barijera za osobe sa umanjnim tjelesnim sposobnostima⁸ kojom se utvrđuju prostorni standardi, urbanističko-tehnički uslovi i normativi za sprječavanje stvaranja arhitektonsko-urbanističkih prepreka koje mogu ometati ili sprječavati kretanje, boravak i rad lica umanjnih tjelesnih mogućnosti pri zadovoljavanju njihovih osnovnih životnih, radnih i drugih potreba.

U RS Zakon o uređenju prostora i građenju⁹ te Pravilnik o uslovima za planiranje i projektovanje građevina za nesmetano kretanje djece i osoba sa umanjnim tjelesnim sposobnostima¹⁰ regulišu ovu oblast. Predviđeno je da objekti ili dijelovi objekta koji su u javnoj upotrebi ili se koriste za obavljanje uslužne i privredne djelatnosti, moraju biti projektovani i izgrađeni tako da se licima sa umanjnim tjelesnim sposobnostima osigura nesmetan pristup, kretanje, rad i boravak. Izvođenje određenih radova npr. na stubištima, hodnicima i slično, na promjeni pristupa objektu i unutar objekta radi omogućavanja nesmetanog pristupa i kretanja u objektu licima sa umanjnim tjelesnim sposobnostima uz prethodno pribavljenu saglasnost svih etažnih vlasnika moguće je i bez pribavljanja odobrenja za građenje.

4 Zakon o prostornom planiranju i korištenju zemljišta na nivou Federacije Bosne i Hercegovine, „Službene novine FBiH,“ broj 2/2006, 72/07 i 32/08

5 Ibid, član 8.

6 Ibid, član 40.

7 Ibid, član 42.

8 Uredba o prostornim standardima, urbanističko-tehničkim uvjetima i normativima za sprječavanje stvaranja svih barijera za osobe sa umanjnim tjelesnim sposobnostima, „Službene novine FBiH, broj 48/09“

9 Zakon o uređenju prostora i građenju (Sl.gl. RS br. 55/10)

10 Pravilnikom o uslovima za planiranje i projektovanje građevina za nesmetano kretanje djece i osoba sa umanjnim tjelesnim sposobnostima, „Službeni glasnik RS“ br. 44/11

Na osnovu Zakona o osnovama bezbjednosti saobraćaja na putevima u BiH¹¹ donesen je poseban Pravilnik¹² kojim se propisuje način i uslovi sticanja prava za označavanje vozila kojim upravlja osoba sa fizičkim invaliditetom. Zakonom o javnom prijevozu FBiH¹³ i Zakonom o javnom prevozu RS¹⁴ uređuje se način organizacije i broj vozila javnog prijevoza koji će biti opremljeni uređajima za olakšan ulaz i izlaz osobama sa invaliditetom.

Pristupačnost medija je regulisana je u nekoliko zakona, Zakonom o komunikacijama, Zakonom o osnovama javnog RTV sistema i Zakon o javnom RTV servisu,¹⁵ kao i pojedinačnim zakonima koji reguliraju rad pojedinih javnih emitera. Zakoni naglašavaju zaštitu slobode izražavanja i raznolikosti mišljenja poštujući općeprihvaćene norme ponašanja, nediskriminacije, pravičnosti, tačnosti i nepristranosti; oglašavanje putem emitera uređuje se u skladu sa najboljom evropskom praksom, te operater osigurava pristup javnim telekomunikacijskim uslugama za sve korisnike **uz razumnu dobit**, na transparentnoj, objektivnoj i nediskriminacijskoj osnovi, a interesi svih korisnika su zaštićeni kroz dostupnosti tih usluga, njihove kvalitete i cijena;¹⁶

Zakon o BHRT predviđa da će programi biti prilagođeni potrebama konstitutivnih naroda i građana BiH, uređivani i emitovani ravnopravno na tri jezika u službenoj upotrebi u BiH i dva pisma. Zakonom o FBiH se kaže da program služi interesu javnosti i mora biti u skladu sa profesionalnim standardima i propisima i pravilima Regulatorne agencije za komunikacije. RTVFBiH je dužna osigurati raznovrstan i izbalansiran radijski i televizijski program, koji **ispunjava visoke etičke standarde i standarde kvaliteta, poštovanje ljudskog života, dostojanstva i fizičkog integriteta ličnosti i promoviranje demokratskih sloboda, društvene pravde i međunarodnog razumijevanja i mira**. I RTRS program će uvažavati nacionalne, regionalne, tradicijske, vjerske, kulturne, jezičke i druge karakteristike konstitutivnih naroda i svih građana BiH, afirmisaće kulturne i druge potrebe nacionalnih manjina u BiH, uvažavaće ustavna prava konstitutivnih naroda i građana BiH i ostalih u RS i biće uređivan ravnopravno na tri službena jezika i dva pisma. RTRS će neposredno primjenjivati i druge zakonske odredbe koje regulišu programska načela i programska ograničenja.

Niti jedan od gore pomenutih zakona o medijima ne pominje niti ima posebne odredbe o pravima osoba sa invaliditetom. U praksi izuzetno mali dio programa je (sporadično) dostupan osobama kroz tumače gestovnog jezika, mali broj institucionalnih web stranica ima pristupačnost za slijepe i slabovidne, itd.

11 Zakon o osnovama bezbjednosti saobraćaja na putevima u BiH "Službenom glasniku BiH" broj: 13/07

12 Pravilnikom o načinu obilježavanja vozila kojim upravlja osoba sa oštećenim ekstremitetima, „Službeni glasnik BiH“ broj 13/07.

13 Zakona o javnom prijevozu FBiH („Službene novine FBiH“ br. 28/06 i 2/10). Član 10.

14 Zakonu o prevozu u dramskom saobraćaju ("Službeni glasnik RS", br. 46/95 i 66/01)

15 Zakonom o komunikacijama (Službeni glasnik BiH br. 31/03 i 75/06 i 31/10), Zakonom o osnovama javnog RTV sistema i Zakon o javnom RTV servisu (Službeni glasnik br. 37/03) ali i Zakonom o Javnom radiotelevizijskom sistemu Bosne i Hercegovine (Zakon o JRTS-u), usvojenim 2005. godine; Zakon o radioteleviziji Federacije BiH regulira RTV FBiH (Zakon o RTV-u FBiH); Zakon o radioteleviziji Republike Srpske bavi se RTRS-om (Zakon o RTRS-u).

16 Zakon o komunikacijama, član 4.

Odgovor institucija u primjeni Konvencije i zakona u BiH

Na koji način su institucije prilagodile prostorije (prilaz, ulaz, unutrašnje kretanje, toaleti), da li postoji mogućnost asistencije? Na koji način je obezbjeđen pristup informacijama o radu institucije (za osobe sa oštećenjem sluha, vida, kretanja, sa intelektualnim teškoćama)?

Asistencija službenika je bio jedan od termina ponuđenih u upitniku kod istraživanja ponašanja institucija. Gotovo sve institucije koje nemaju drugi način prilagođavanja informacija i postupanja prema osobama sa invaliditetom su iskoristile ovaj ponuđeni odgovor bez obrazloženja na koji način je osigurana asistencija službenika. Tako ispada da institucije osobama sa oštećenjem sluha/gluhim i gluhoonijemim osobama pomoć nude kroz 'asistenciju službenika' mada je jasno da ta asistencija ne podrazumijeva poznavanje gestovnog jezika. Nije jasno kome se obraća osoba sa bilo kojom vrstom invaliditeta za asistenciju unutar institucije jer posebni šalteri/natpisi i instrukcije kako doći do asistencije službenika ne postoje niti u jednoj instituciji. Praksa pokazuje da osobe sa invaliditetom zavise od dobre volje uposlenih, da li će ili ne pružiti neku potrebnu asistenciju.

Tako osobe sa oštećenjem sluha mogu računati samo na pisanu informaciju koja je dostupna svima, ukoliko institucija ima printani materijal o svom radu ili u rijetkim slučajevima web stranicu na kojoj mogu potražiti informacije. Isto tako, osobe sa intelektualnim poteškoćama ne mogu računati na stručnu i uvijek prisutnu asistenciju službenika. Pisani materijali se također odnose na materijale koji su dostupni svima, bez posebnog prilagođavanja na lako razumljiv jezik.

U svim analiziranim regijama pristupačnost institucijama je slično rješena. Veoma je mali broj institucija koje imaju u potpunosti riješeno pitanje pristupačnosti i uglavnom se radi o osiguravanju fizičke pristupačnosti, tj. ulaza u same objekte kroz izgradnju pristupnih rampi, dok su ostali dijelovi, viši spratovi i toaleti, u velikom procentu nepristupačni.

Samo u udruženjima koja pružaju podršku pojedinim vrstama invaliditeta imaju dobru prilagodbu informacija za tu specifičnu vrstu invaliditeta odnosno informacije prilagođene samo za svoje članove, (npr. u Banja Luci, udruženje slijepih ima informacije na brajevom pismu i zvučni zapis, udruženje gluhih ima obezbjeđene prevodioce za gestovni jezik), ali ne i za druge vrste invaliditeta.

Pristupačnost do ulaza i ulaz:

- Od 18 anketiranih institucija u Tuzli većina ima obezbjeđen pristup i ulaz a ostalo je rješeno samo djelomično i samo u nekim institucijama;
- 19 od 25 anketiranih institucija u Banja Luci ima pristupačan pristup sa kolicima do ulaza i ulaz;
- Od devet obrazovnih institucija u Banja Luci samo Specijalna biblioteka za slijepa lica ima prostorije prilagođene za kretanje lica u kolicima, dok sve ostale institucije imaju prostorije koje nisu prilagođene korisnicima kolica;
- Ni jedna od institucija u zdravstvu (Fond zdravstva, Javni fond za dječiju zaštitu, Dom zdravlja – ambulanta porodične medicine „Lauš“, Moja apoteka „Lauš“, Centar za medicinska istraživanja), nema u potpunosti prilagođene prostorije za kretanje korisnika kolica, s tim da ambulanta porodične medicine nema ni prilagođene toalete;
- Samo Nova banka u Banjaluci ima potpuno prilagođene prostorije za nesmetano kretanje lica u kolicima;
- Od ukupno analizirane 62 institucije, organizacije ili ustanove u Trebinju, prilaz je odgovarajući u 32, ulaz je odgovarajući u 30;

- U 15 ustanova u Trebinju kretanje osoba sa invaliditetom koja koriste kolica nije moguće nikako
- (u dvije osnovne škole, u jednoj srednjoj, Fondu PIO RS filijala Trebinje i u 10 ambulanti porodične medicine i upravi Doma zdravlja). Osnovne škole nisu dovoljno riješile pristup učenicima u kolicima, tako da pojedine učenike sa fizičkim oblikom poteškoća roditelji donose do učionice;
- Turistička organizacija u Trebinju ima riješen prilaz kancelarijama, ali prilaz velikom broju turističkih objekata nije moguć;
- Biblioteka u Trebinju ima riješen samo prilaz;
- U sjedište Centra za informisanje i kulturu gdje se nalazi i radio Trebinje je nemoguće doći osobama koje koriste kolica, ali su u upitniku naveli da njihovi novinari idu i u posjete osobama koje koriste kolica da bi od njih mogli dobiti intervju;
- Autoprevozno preduzeće u Trebinju nema ni jedan auto ili autobus koji je prilagođen za osobe koje koriste kolica;
- Na olimpijski bazen u Trebinju je takođe nemoguće doći osobama koje koriste kolica, zbog specifičnosti stepenica nije bezbjedno a nije ni moguće donijeti osobu koja koristi kolica;
- Pozitivan primjer je Administrativna služba grada Trebinja - prilaz Centru za usluge građanima je obezbjeđen sa adekvatnom prilaznom rampom, a u Centru za usluge građanima je poseban šalter za osobe koje se kreću uz pomoć invalidskih kolica. Muzej u Trebinju je za osobe sa invaliditetom i korisnike kolica obezbijedio mobilni penjač pomoću koga je ovim osobama omogućeno da uđu u Muzej, kao i izlazak na sprat u Muzeju;
- Zdravstvene ustanove u Kantonu Sarajevo uglavnom nisu ni arhitektonski ni na drugi način prilagođene osobama sa invaliditetom. Za osobe koje koriste kolica, većina domova zdravlja ima prilagođen pristup do ulaza i ulaz;
- Većina škola u kantonu Sarajevo (62 analizirane) ima samo prilagođen ulaz i prostor do ulaza;
- Samo školski prostor gimnazije „Dobrinja“ je arhitektonski prilagođen u svim segmentima;
- Službe socijalne zaštite su prva instanca kojoj se obraćaju osobe s invaliditetom na kojoj traže ostvarivanje svojih socijalnih prava međutim ni one nemaju adekvatno prilagođene materijale ili prostor. Za kretanje osoba koje koriste kolica/s najbolje je prilagođena služba Centar u Kantonu Sarajevo. Služba Ilidža je jedina služba koja omogućuje odlazak na više spratove, a ostale službe su slabo ili nikako prilagođene (Stari grad, Hadžići i Novo Sarajevo);
- Većina policijskih stanica u Kantonu Sarajevo ima prilagođen prostor do ulaza s tim da je odlazak na više spratove omogućen samo u policijskoj stanici Vogošća. U policijskoj stanici Centar prostorije uopće nisu prilagođene;
- Centar za sport i rekreaciju u Sarajevu nije niti u jednom segmentu prilagođen;
- Hotel „Hollywood“ i JP „Elektroprivreda“ u Sarajevu su arhitektonski prilagođeni u svim segmentima.

Liftove na više spratove ima:

- 3 institucije od 18 institucija u Tuzli (Dom penzionera, Opština Tuzla, Sektor za društvene djelatnosti i Univerzitetski klinički centar, Rudarsko-geološko-građevinski fakultet Tuzla);
- 17 institucija u Banja Luci ima omogućeno kretanje unutar institucije (liftovi), ali od zdravstvenih institucija odlazak na više spratove je moguć samo u Fondu zdravstva;
- Od 62 insitucije u Trebinju kretanje unutar organizacija, institucija ili ustanova je moguć u njih 26, a kretanje na spratove riješeno je u 13;
- Odlazak na više spratove omogućen je u samo dvije osnovne i jednoj srednjoj školi, od ukupno 62 u Kantonu Sarajevo.

Šalteri za osobe koje koriste kolica su prilagođeni:

- U 6 od 18 institucija u Tuzli (Dom zdravlja „Dr. Mustafa Šehović“ sa pripadajućim ambulantom/centrima, Univerzitetski klinički centar, Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet);
- U 5 policijskih stanica u Kantonu Sarajevo su prilagođeni su šalteri.

Pristupačni **toaleti** (u skladu sa svim predviđenim normativima):

- Izgrađeni su u 6 od 18 institucija u Tuzli (Dom za djecu bez roditeljskog staranja, Klinika za fizikalnu medicinu i medicinsku rehabilitaciju Tuzla i Osnovna škola „Tušanj“ , Studentski centar, Rudarsko-geološko-građevinski fakultet Tuzla i Univerzitetski klinički centar u Tuzli (na Klinici za hirurgiju i u Plavoj poliklinici);
- 9 od 25 anketiranih institucija u Banja Luci ima prilagođene toalete, međutim toaleti nisu pristupačni ni u jednoj od anketiranih institucija u oblasti zdravstva;
- Odgovarajući toaleti su u 17 od 62 anketirane institucije u Trebinju;
- Toaleti su prilagođeni u sedam osnovnih i tri srednje škole od 62 ukupno u Kantonu Sarajevo;
- Toalet je prilagođen u 3 policijske stanice u Kantonu Sarajevo.

Informacije na Brajevom pismu pruža:

- Samo jedna institucija u području Tuzle (od 18 analiziranih) i to Dom za djecu bez roditeljskog staranja Tuzla;
- Samo 3 institucije od 25 analiziranih u Banja Luci (uglavnom specijalizovanih za rad sa slijepom populacijom, npr. specijalna biblioteka za slijepa lica);
- Ministarstvo rada i boračko-invalidske zaštite RS i Muzej RS informacije pripremaju i na Brajevom pismu;
- Brajevo pismo se koristi u Narodnoj biblioteci i Savezu slijepih Trebinje;
- U 62 analizirane škole (40 osnovnih i 22 srednje) u kantonu Sarajevo, samo jedna srednja koristi Brajevo pismo;
- Nijedna od ispitanih javno-servisnih institucija u Kantonu Sarajevo (ukupno 67) ne omogućava informaciju/komunikaciju putem Brajevog pisma, izuzev hotela „Hollywood“ koristi Brajevo pismo.

Zvučna signalizacija za slijepe osobe:

- Obezbjedeana je u samo jednoj instituciji u Tuzli (Klinički centar Tuzla sa pripadajućom ambulantom porodične medicine, Centrom za rehabilitaciju u zajednici i Centrom za mentalno zdravlje);
- Zgrada Opštine u Banja Luci ima zvučnu signalizaciju;
- Zvučna signalizacija se koristi na Fakultetu za proizvodnju i menadžment u Trebinju, Radio Trebinju i Savezu slijepih Trebinje;
- U 62 analizirane škole u kantonu Sarajevo, samo dvije imaju zvučnu signalizaciju (jedna osnovna i jedan srednja);
- U 6 osnovnih škola u Kantonu Sarajevo imaju uvećani pisani materijali ili specijalne lupe i naočale.

Korištenje gestovnog jezika obezbjeđuje:

- Samo Dom za djecu bez roditeljskog staranja u Tuzli;
- Interesantno je da Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet Tuzla, koji educira studente koji će se profesionalno baviti pitanjem invaliditeta, uključujući i rad sa osobama oštećenog sluha nema učenje gestovnog jezika kao obavezno štivo na fakultetu nego jedan od izbornih predmeta za studente. Jedna od mogućnosti za dodatno usavršavanje gestovnog jezika pruža se studentima koji za to izraze želju kroz saradnju sa udruženjima osoba oštećenog sluha;

- Gestovni jezik koristi 7 institucija (od 25) u Banja Luci (Ministarstvo rada i boračko-invalidske zaštite i policijska stanica Lazarevo, Fond zdravstva i javni fond za dječiju zaštitu);
- Gestovni jezik nije omogućen niti u jednoj javnoj instituciji u Sarajevu sem tumača pri sudu, ako je osoba sa slušnim smetnjama stranka u procesu;
- U 5 institucija u Trebinju se za osobe sa gubitkom sluha koriste usluge prevodioca za gestovni govor;
- Gestovni jezik se koristi u samo jednoj osnovnoj školi u Kanotnu Sarajevo.

Informacije u pisanom obliku o radu institucija ima trećina ispitanih institucija u Tuzli, što uključuje informativne letke i brošure namjenjene i opštoj populaciji, dijelom i informacija na web stranici:

- Za osobe sa intelektualnim teškoćama nijedna institucija nema posebno prilagođene informacije, negu u sklopu informacija za opštu populaciju;
- Pisani oblik informisanja za lica oštećenog sluha koristi 14 institucija u Banja Luci;
- 7 institucija u Banja Luci koristi pisani oblik jednostavan za čitanje i razumijevanje za lica sa intelektualnim teškoćama;
- 19 ustanova u Trebinju vrši distribuciju informativnog materijala za osobe sa invaliditetom. Alternativne oblike komunikacije u Trebinju nemaju osnovne škole, studentski centar, vrtić, dječiji dispanzer, Centar za mentalno zavlje i biblioteka;
- Samo „Srednja škola metalnih zanimanja“ u Sarajevu ima web stranicu dostupnu svima, koja je, iako nije dizajnirana prema evropskim standardima za izradu lako razumljivih informacija, dosta jednostavna i prilagođena;
- Informativne materijale za osobe s invaliditetom o načinu na koji mogu ostvariti prava/usluge ne distribuiraju u domovima zdravlja u Kantonu Sarajevo.

Zabrinjavajuće je da neke od institucija koje bi po prirodi posla i usluga koje pružaju (npr. Centar za socijalni rad Tuzla, službe socijalne zaštite u sarajevskim općinama Stari grad, Hadžići i Novo Sarajevo, zdravstvene institucije, ambulante u Trebinju i Banja Luci) trebale imati potpunu pristupačnost, nisu fizički pristupačne. Centri za socijalni rad se nekad nalaze na trećem spratu u zgradama koje nemaju lift (opština Tuzla).

Škole su generalno neprilagođene i arhitektonski i po načinu odvijanja nastave. Samo su rijetke škole arhitektonski prilagođene u potpunosti (novoizgrađena gimnazija 'Dobrinja' u Sarajevu), a gotovo da nijedna druga, u cijeloj BiH nije prilagođena u svim segmentima. Roditelji su ti koji često finansiraju izgradnju rampi na prilazu školama u kojima se njihova djeca školuju. Još ćeće roditelji unose djecu u škole i nose do učionica ukoliko se nalaze na višim spratovima.

Iskustva osoba sa invaliditetom u ostvarivanju prava

Što se tiče arhitektonskih barijera učesnici fokus grupa su potvrdili prethodno navedeno. U većim gradovima je pristupačnost, kako saobraćajnica tako i institucija, veća nego u manjim mjestima dok su sela sasvim nepristupačna. Učesnik iz Trebinja koji koristi kolica nam je rekao da je često primao terapiju ili vadio krv za analizu na parkingu ispred Doma zdravlja zbog nepristupačnosti laboratorije koja se nalazi na drugom spratu.

Kretanje za korisnike/ce kolica je uglavnom omogućeno u strogom centru grada (prilagođeni trotoari, prelazi na raskrsnicama, itd.). Jedan od stalno prisutnih problema za nesmetano kretanje još uvijek se odnosi na nepropisno parkiranje vozila po gradu na mjestima koja su predviđena za kretanje pješaka (trotoari, raskrsnice), naročito naglašeno u Sarajevu i Tuzli.

Zaposleni u zdravstvenim institucijama često nemaju senzibilitet prema problemima gluhih ili nagluhih osoba koje nisu u mogućnosti da se odazovu na pozive osoblja. Ovaj problem je direktna posljedica neoznačavanja invaliditeta u zdravstvenim knjižicama.

Samostalno i sigurno kretanje slijepih osoba koje koriste bijeli štap onemogućava veliki broj pasa luralica koji ih napadaju. Ovo je jedan od problema koji niko ne razmatra s tog aspekta.

Nije riješen ni pristup kulturnim institucijama. U Kantonu Sarajevo samo Narodno pozorište ima lift za osobe koje koriste kolica koji je na raspolaganju samo kada se osoba ranije najavi da će doći. Kino Cinema city, također u Sarajevu, u svojim reklamama naglašava da je prilagođen za osobe koje koriste kolica, međutim prilagođen je samo ulaz i sale koje se nalaze u prizemlju, dok su one na spratu nedostupne.

I kada je osigurana pristupačnost, vrlo često rampe su izgrađene suprotno pravilima u zakonskim i podzakonskim aktima jer su rampe vrlo često previše strme, nisu dovoljno duge za nesmetano korištenje, nemaju predviđeno odmorište za korisnike kolica, nemaju ogradu za sprečavanje pada, nemaju rukohvate ili su isti postavljeni visoko izvan dohvata korisnika kolica, itd.

Učesnici ističu da ni jedna od važnih institucija kao što su opštinske i kantonalne institucije, domovi zdravlja, centri za socijalni rad, itd. nemaju vidno istaknutih informacija o načinu na koji se mogu prijaviti uposlenici koji neprofesionalno postupaju. Učesnici fokus grupa se najviše žale na nepoštivanje njihove ličnosti od strane uposlenih u institucijama npr. njihovom asistentu se postavljaju lična pitanja kao da osoba sa invaliditeom o kojoj se radi nije prisutna.

Javni prevoz nije adekvatno riješen. U Sarajevu saobraćaju samo dva niskopodna tramvaja koji ne ispunjavaju svoju funkciju jer ni jedna tramvajska stanica nije prilagođena njihovom korištenju. U Tuzli postoji nekoliko niskopodnih autobusa koji ne mogu pokriti sve dijelove grada. Manji gradovi u jugoistočnoj Hercegovini uopšte nemaju gradski saobraćaj, dok je međugradski jako loše organizovan i nepristupačan, nema niskopodnih autobusa. Ni u jednom mjestu u javnom saobraćaju ne postoji zvučna i vizuelna signalizacija. Udruženje distrofičara iz Banja Luke je problem prevoza svojih članova riješilo na način da imaju jedan kombi koji dolazi na poziv i prevozi korisnike do željene lokacije. Troškove ovog prevoza snosi grad Banja Luka. Ovo je jedan od pozitivnih primjera na koji način se može riješiti problem gradskog prevoza za osobe sa invaliditetom.

Osiguravanje pristupačnosti stambenih zgrada u kojim žive korisnici/e kolica uglavnom se provodi kroz projekte nevladinih organizacija uz ograničenu podršku institucija u procesu dobijanja dozvola ili sredstvima samih stanara sa invaliditetom (primjer Tuzla).

Član 12: Jednakost pred zakonom

Ovaj član potvrđuje da osobe sa invaliditetom imaju pravo da budu priznate kao osobe pred zakonom, odnosno da imaju pravnu i poslovnu sposobnost, odigurava njihovo puno učešće u posjedovanju i nasljeđivanju imovine, kontroli sopstvenih finansijskih poslova, i jednak pristup bankovnim kreditima, hipotekama i drugim vrstama finansijskih kredita, kao i pravo da im se ne može oduzeti imovina. Potrebno je država kroz institucije osigura podršku osobama sa invaliditetom kako bi u praksi uživali pravnu i poslovnu sposobnost, imali status građana, i obavljali finansijske i druge poslove, kao i da osigura mehanize zaštite u slučaju zloupotreba, itd.

Relevantni propisi

Oduzimanje i ograničavanje poslovne sposobnosti, odnosno određivanje starateljstva regulisano je entitetskim zakonima. Osnovni zakoni koji regulišu ovu oblasti su entitetski Porodični zakoni i Zakoni o vanparničnom postupku kao i nekoliko drugih propisa.¹⁷ Odrasle osobe su poslovno nesposobne zbog okolnosti kojim je smanjena ili isključena njihova sposobnost da samostalno učestvuju u pravnim poslovima. Osobe se stavljaju pod starateljstvo radi njihovog zdravstvenog stanja, fizičkog, psihičkog i socijalnog oboljenja.¹⁸ Da bi se osoba mogla staviti pod starateljstvo neophodna je odluka suda o oduzimanju poslovne sposobnosti a tek nakon toga centar za socijalni rad postavlja staratelja toj osobi.

Prema Zakonu o vanparničnom postupku FBiH i Zakonu o vanparničnom postupku RS¹⁹ osnovni razlog oduzimanja ili ograničenja poslovne sposobnosti je situacija u kojoj punoljetna osoba zbog potpune ili djelimične nesposobnosti za rasuđivanje nije u stanju da se sama brine o svojim pravima i interesima. U Porodičnom zakonu FBiH²⁰ navode se detaljni uslovi za oduzimanje poslovne sposobnosti, npr. duševna bolest, zaostali duševni razvoj, prekomjerno uživanje alkohola ili opojnih droga, senilnost i drugi uzroci. Također, poslovna sposobnost se može ograničiti iz istih uzroka kao kod oduzimanja, s tim da je postavljen **uslov da punoljetna osoba neposredno ugrožava svoja prava i interese ili prava i interese drugih osoba**. Porodični zakon RS ne navodi uzroke oduzimanja, odnosno ograničavanja poslovne sposobnosti.

Zakonom o zaštiti lica sa mentalnim poremećajima RS²¹ predviđeno je da lice sa mentalnim poremećajem za koje se osnovano sumnja da može neposredno ugroziti vlastiti život ili zdravlje, odnosno život i zdravlje drugih, u posebno hitnim slučajevima mogu ovlašćena službena lica nadležnog ministarstva unutrašnjih poslova prisilno dovesti u zdravstvenu ustanovu nadležnu prema prebivalištu ili boravištu lica, odnosno prema mjestu na kojem je lice trenutno zatečeno.²²

Postupak oduzimanja i vraćanja poslovne sposobnosti može pokrenuti sud po službenoj dužnosti, tužilaštvo te prijedlogom organa starateljstva (centra za socijalni rad), bračnog partnera, srodnika (iz neke uslove), itd. Nadležni sud će po pokretanju postupka obavijesti zemljišno-knjižni odjel suda na

¹⁷ Zakon o upravnom postupku, Zakon o obligacionim odnosima, Zakon o nasljeđivanju, Zakon o rješavanju sukoba zakona i nadležnosti u porodičnim i nasljednim stvarima

¹⁸ Čano S. i ostali, (2012), „Univarzalnost prava u praksi: Analiza primjene Konvencije Ujedinjenih nacija o pravima osoba sa invaliditetom s fokusom na osobe sa intelektualnim teškoćama u Bosni i Hercegovini,“ SUMERO i People in Need, str. 13.

¹⁹ Zakon o vanparničnom postupku FBiH (Sl. novine FBiH br. 2/98, 39/04, 73/05) i Zakon o vanparničnom postupku RS (Sl. glasnik RS, br. 36/09)

²⁰ Porodičnom zakonu FBiH (Sl. novine FBiH br. 35/05)

²¹ Zakonom o zaštiti lica sa mentalnim poremećajima RS („Službeni glasnik RS“ 46/04)

²² Inicijativa preživjelih od mina i BOSPO u saradnji sa Ministarstvom za ljudska prava i izbjeglice BiH (Oktobar 2012), Izvještaj o provođenju Konvencije Ujedinjenih nacija o pravima osoba sa invaliditetom u BiH, str.22.

čijem području se nalaze nepokretne stvari osobe kojoj se treba oduzeti, odnosno vratiti poslovna sposobnost, te službu nadležnu za poslove vođenja matičnih knjiga u koje je upisana osoba kojoj se oduzima, odnosno vraća poslovna sposobnost. Sud će na ročište pozvati sve zainteresovane strane uključujući i osobu osobi kojoj se oduzima, odnosno vraća poslovna sposobnost ako je u stanju, po ocjeni suda, da shvati značaj i pravne posljedice svog učešća u postupku. Sud je o svemu dužan o svemu odmah obavijestiti centar za socijalni rad koji će, ukoliko je potrebno, toj osobi imenovati privremenog staratelja. U toku postupka, osobu prema kojoj se postupak vodi mora pregledati vještak medicinske struke odgovarajuće specijalnosti koji će dati nalaz i mišljenje o duševnom stanju osobe i njenim sposobnostima za rasuđivanje.²³

Sud će pravosnažno rješenje (rješenje na koje nema više pravo žalbe) o oduzimanju poslovne sposobnosti dostavi nadležnom organu za vođenje matičnih knjiga radi upisa u matičnu knjigu rođenih i zemljišno knjižnom odjelu suda. Pravosnažna odluka o oduzimanju odnosno ograničenju poslovne sposobnosti dostavlja se i centru za socijalni rad koji je dužan u roku od 30 dana od dana prijema odluke suda, osobu kojoj je oduzeta poslovna sposobnost staviti pod starateljstvo.²⁴

Poslove starateljstva vrši organ starateljstva putem imenovanog staratelja ili neposredno preko stručne osobe. Za staratelja se imenuje osoba koja ima osobna svojstva i sposobnost za vršenje dužnosti staratelja, a koja prije toga pristane da bude staratelj. **Pri imenovanju staratelja organ starateljstva uzet će u obzir i mišljenje štićenika ako je sposoban shvatiti o čemu se radi, kao i mišljenje bliskih srodnika štićenika.** Jedna osoba može biti staratelj za više štićenika, ako to nije u suprotnosti s njihovim interesima.

Staratelj je dužan savjesno se starati o osobnosti, pravima, obavezama i interesima štićenika i upravljati njegovom imovinom, pri čemu je dužan cijeniti mišljenje štićenika koji je sposoban shvatiti o čemu se radi. Staratelj je obavezan podnositi organu starateljstva redovan godišnji izvještaj o svom radu i o stanju štićenikove imovine, kao i iznimno, ako to zatraži Centar za socijalni rad.

Štićenik kojem je ograničena poslovna sposobnost može sam sklapati pravne poslove kojim stiče prava, ako zakonom nije drugačije određeno. Pravne poslove kojim raspolaže imovinom ili preuzima obaveze može sklapati samo uz saglasnost staratelja. Također, ta osoba može samostalno davati izjave koje se tiču osobnih stanja, osim ako ovim Zakonom ili odlukom organa starateljstva nije drugačije određeno.²⁵

Starateljstvo nad osobama kojima je oduzeta, odnosno ograničena poslovna sposobnost prestaje kada im se odlukom suda donesenom u vanparničnom postupku vrati poslovna sposobnost.

²³ Zakoni o vanparničnom postupku FBiH i RS

²⁴ Ibid.

²⁵ Porodičnog zakona FBiH, član 194.

Odgovor institucija u primjeni Konvencije i zakona u BiH

Da li centri za socijalni rad nadgledaju postupke dobivanja starateljstva nad osobama sa umanjenom poslovnom sposobnošću, da li provode postupak revizije i koliko često?

Proces oduzimanja starateljstva vode nadležni sudovi. Organ starateljstva su službe socijalne zaštite (centri za socijalni rad). Centri za socijalni rad vode postupak utvrđivanja poslovne sposobnosti, a u saradnji sa korisnikom i porodicom vrši se odabir staratelja. Revizija određenih prava, odluka, rješenja (ocjena sposobnosti, smještaj u ustanove, poslovna sposobnost) se vrši u prosjeku jednom godišnje, a u zavisnosti od stanja osobe sa invaliditetom i zavisno od potreba može jednom u 2-3 godine, ali i 2 puta godišnje. Postupak revizije oduzimanja poslovne sposobnosti provodi se kad se ocjeni da je zdravstveno stanje osobe poboljšano, a postoje i rijetki slučajevi vraćanja poslovne sposobnost.

- U Tuzli, zaključno sa 31.12.2012. godine, kod ukupno 243 osobe je oduzeta poslovna sposobnost (110 žena, 133 muškaraca). Nikome od njih nije vraćena poslovna sposobnost. U proteklim godinama, poslovna sposobnost vraćena je kod 3 osobe.
- U Banja Luci je u 2012. evidentirano 407 lica pod stalnim starateljstvom je, a pod starateljstvom po činu 328.
- U Trebinju je u 2012. kod 34 osobe potpuno oduzeta poslovna sposobnost, a kod 10 je određen staratelj za pojedine poslove.
- U Kantonu Sarajevo je u 2011. godini djelimično oduzeta poslovna sposobnost za 4 osobe, a u 2012. godini za 9 osoba. Broj osoba u KS kojima je u potpunosti oduzeta poslovna sposobnost u 2011. godini bio je 86 (38 muškaraca i 48 žena), a u 2012. godini 85 (38 muškaraca i 47 žena). Prema podacima sedam službi socijalne zaštite KS²⁶, puno su češći slučajevi oduzimanja poslovne sposobnosti u potpunosti, nego djelimično. U 2012. godini vraćena je poslovna sposobnost jednoj osobi, a u službi Centar postoje slučajevi djelimičnog vraćanja poslovne sposobnosti. U službama socijalne zaštite navode da su pritužbe nakon dodjele starateljstva rijetke i uglavnom od strane srodnika osobe pod starateljstvom koji se žale jer oni žele biti staratelji, ili u slučaju nemogućnosti obavljanja dužnosti staratelja.

Iskustva osoba sa invaliditetom u ostvarivanju prava

Pritužbe na rad centara su upućene kod dodjele starateljstva osobama sa mentalnim invaliditetom. Jedan od učesnika je iznio svoje lično iskustvo prema kojem su radnici centra komunicirali najčešće samo sa njegovim starateljima, ne konsultujući ga o njegovom položaju, uslovima u kojima je živo i sa kakvim se problemima suočavao. Staratelji koji su učestvovali na fokus grupama su također istakli da radnici centra nikada ne dolaze u posjete njihovim porodicama kako bi sami vidjeli u kakvim uslovima žive osobe pod starateljstvom. Ističu da je moguće i da staratelj neprimjereno tretira svog štićenika ali da to centri ne mogu uočiti jer ne dolaze u te porodice.

²⁶ Služba socijalne zaštite Hadžići nije navela ove podatke.

Član 13: Pristup pravdi

Ovaj član priznaje pravo osoba sa invaliditetom na efikasan pristup pravdi na jednakim osnovama kao i ostalim osobama, bez isključivanja iz sudskih i drugih postupaka, uključujući sve faze postupka, te osiguranje efektivnog učesća osoba sa svim vrstama invaliditeta u postupcima bez obzira u kojoj se uloži nalaze (npr. kao žrtve, počiniozi zločina, svjedoci, članovi porote, i sl.), osiguravanje obuka osoba u okviru sudskog i zatvorskog sistema o poštivanju prava osoba sa invaliditetom.

Relevantni propisi

Pristup pravdi je omogućen pod jednakim uslovima svim građanima BiH u skladu sa Ustavom BiH a naročito Evropskom konvencijom i to članom 6., pristup pravdi, kao i članom 14. Konvencije kojim se zabranjuje diskriminacija po bilo kojem osnovu. Ova Konvencija se mora primjenjivati direktno u domaćem zakonodavstvu ili praksi jer ima snagu ustavnog teksta.

Krivično zakonodavstvo BiH garantuje jednak pristup pravdi, a jednake uslove za pristup pravdi definišu zakoni: Krivični zakon FBiH, Krivični zakon RS.²⁷ Zakoni o krivičnom postupku u BiH obavezuju da institucije pravosuđa obezbijede za lica sa invaliditetom gestovnog tumača ili drugi oblik jezičke podrške.²⁸ Nema drugih odredaba koje su specifične za osobe sa invaliditetom te svoja prava kao svjedoci, tuženi, žrtve, itd. ostvaruju kroz redovne institute u svim materijalnim i procesnim zakonima po kojima postupaju sudovi u BiH. Jednaka pravila imaju i entitetski krivično procesni zakoni.

BiH nema jedinstvenog propisa u oblasti besplatne pravne pomoći. Usvojen je Zakon o besplatnoj pravnoj pomoći u RS²⁹ kojim su osnovani Centri za pružanje besplatne pravne pomoći. Zakonom se propisuje pravo na besplatnu pravnu pomoć svim građanima uz uslov primjene finansijskih kriterija, kriterija „očigledne osnovanosti“, i kriterija obaveznosti prema drugim zakonima i međunarodnim konvencijama (član 16). Pravo imaju lica koja se identifikuju kao „ugrožene kategorije“ i to: primaoci socijalne pomoći, nezaposleni bez drugih redovnih primanja ili prihoda, lošeg imovnog stanja, korisnici prava na starosnu i invalidsku penziju, osobe kojima je oduzeta poslovna sposobnost i duševno oboljela lica smještena u zdravstvene ustanove, djeca bez roditeljskog staranja (član 17). Korisnik pravne pomoći ima pravo iz ovog Zakona bez obzira na ...zdravstveno stanje, invaliditet, itd. Nema posebnih odredbi o prilagođenom pristupu u pružanju pravne pomoći osobama sa invaliditetom.

U FBiH nema jedinstvenog propisa o besplatnoj pravnoj pomoći osim onoga u krivičnim stvarima kada sud dodjeljuje advokata po službenoj dužnosti što vrijedi na cijeloj teritoriji BiH. U praksi različiti

27 Krivični zakon BiH (Službeni glasnik BiH br. 3/03, 32/03, 37/03, 54/04, 61/04, 30/05, 53/06, 55/06, 32/07), Krivični zakon FBiH Službene novine FBiH 36/03, 37/03, 21/04, 69/04, 18/05, 42/10, 42/11, Krivični zakon RS

28 Zakon o krivičnom postupku BiH, (Službeni glasnik Bosne i Hercegovine, br. 3/03, 32/03, 36/03, 26/04, 63/04, 13/05, 48/05, 46/06, 76/06, 29/07, 32/07, 53/07, 76/07, 15/08, 58/08, 12/09, 16/09, 93/09) **Član 45.** Kada osumnjičeni, odnosno optuženi mora imati branitelja: (1) Osumnjičeni mora imati branitelja već prilikom prvog ispitivanja ako je nijem ili gluh ili ako je osumnjičen za krivično djelo za koje se može izreći kazna dugotrajnog zatvora; **član 87.** Saslušanje svjedoka preko tumača: (1) Ako je svjedok gluh ili nijem, njegovo saslušanje vrši se preko tumača. (2) Ako je svjedok gluh, postaviti će mu se pitanja pismeno, a ako je nijem, pozvat će se da pismeno odgovara. Ako se saslušanje ne može obaviti na ovaj način, pozvat će se kao tumač osoba koja se s svjedokom može sporazumjeti. (3) Ako tumač nije ranije zaklet, položiti će zakletvu da će vjerno prenijeti pitanja koja se svjedoku upućuju i izjave koje on bude davao; **Član 88.** Zakletva, odnosno izjava svjedoka (4) Svjedok zakletvu polaže, odnosno izjavu daje, usmeno, čitanjem njenog teksta ili potvrdnim odgovorom nakon saslušanog sadržaja teksta zakletve, odnosno izjave, koju je pročitao sudija, odnosno predsjednik vijeća. Nijemi svjedoci koji znaju da čitaju i pišu potpisuju tekst zakletve, odnosno izjave, a gluhi ili nijemi svjedoci koji ne znaju ni da čitaju ni da pišu – zaklinju se, odnosno daju izjavu uz pomoć tumača.

29 Zakon o besplatnoj pravnoj pomoći u RS, „Službeni glasnik RS“ br. 120/08 i Pravilnik o unutrašnjoj organizaciji i sistematizaciji radnih mjesta u Centru za pružanje besplatne pravne pomoći („Sl.glasnik RS,“broj 41/09)

kantoni su donijeli posebne propise i otvorili zavode/službe za pružanju besplatne pravne pomoći npr. neki kantoni u FBiH: tuzlanski, zeničko-dobojski, zapadnohercegovački, sarajevski. Nema posebnih odredbi o pružanju ili prilagođenog pristupa u pružanju pravne pomoći osobama sa invaliditetom.

Odgovor institucija u primjeni Konvencije i zakona u BiH

Da li sud, policija, opštine, notari, banke pružaju asistenciju (i kakvu) osobama sa invaliditetom ukoliko učestvuju kao strane u procesu kako bi u praksi primjenjivali svoj pravni legitimitet i obavljali finansijske poslove (svjedoci, tužitelji, tuženi, prijava krađe, utvrđivanje prava)? Na koji način glasaju osobe sa invaliditetom?

Slična je situacija i odgovori institucija u svim analiziranim regijama.

Ukoliko lica sa invaliditetom učestvuju kao stranke u procesu imaju pravo na usluge tumača gestovnog jezika, a sud i policija su dužni da im obezbijede informacije na njima razumljiv i prihvatljiv način. Ukoliko su u svojstvu okrivljenog imaju i branitelja po službenoj dužnosti, što važi za sve građane.

- U Trebinju, u policijskoj stanici imaju prilagođene prostorije za osobe sa invaliditetom koje imaju prilagođen toalet;
- U Sudu u Trebinju nemaju prilagođeni (arhitektonski) uslovi tokom suđenja, što znači da se u sudnice, osoba sa invaliditetom u kolicima mora donijeti. Sud ima tumača za gestovni jezik, branioca po službenoj dužnosti i pomoć porodice i sudskog osoblja;
- U Sarajevu, osobama koje koriste kolica ili su sa poteškoćama u kretanju u Kantonalnom tužilaštvu je prilagođen samo prostor do ulaza, dok je Općinski sud gotovo u potpunosti prilagođen ovim osobama (do ulaza, ulaz, kretanje unutar institucije, šalteri, odlazak na više spratove, toaleti);
- Kazneno-popravni zavod u Sarajevu nije arhitektonski prilagođen osobama s teškoćama u kretanju;
- U slučajevima prijave kršenja prava osoba sa invaliditetom (nasilje u porodici i slično), koji nisu u mogućnosti doći do policijske stanice u Tuzli, prijave se mogu izvršiti putem telefona a mobilni timovi odlaze do osoba koje su prijavile kršenje. Policijske stanice sarađuju sa nevladinim organizacijama (Vive žene) kod izdvajanja osoba sa invaliditetom iz porodica u kojim su prijavljeni slučajevi zlostavljanja. Saradnja policije i nevladinih organizacija postoji i u drugim regijama.

Lica sa invaliditetom **glasaju** preko mobilnih timova. Osobe sa intelektualnim teškoćama glasaju uz podršku staratelja. Osoblje na glasačkim mjestima je odukovano o pravima osoba sa invaliditetom. Spiskove osoba sa invaliditetom dobivaju od Centra za socijalni rad.

Iskustva osoba sa invaliditetom u ostvarivanju prava

Osobe sa invaliditetom sa kojima je razgovarano u okviru fokus grupa nisu imali iskustava vezanih za pristup sudu.

Međutim, evidentiran je problem nedostatka tumača za gestovni jezik u policijskim stanicama, u slučajevima kada su osobe sa gubitkom sluha uključene u saobraćajen nezgode, remećenje javnog reda i mira. U Banja Luci tada policijski službenici pozivaju sekretara udruženja na uviđaj (u bilo koje doba dana/noći) jer nemaju službeno angažovanu osobu/tumača.

Član 19: Nezavisno življenje i uključenost u zajednicu

Ovaj član priznaje pravo osobama sa invaliditetom da žive nezavisno i da učestvuju u zajednici i to kroz postojanje dostupnih modela za nezavisan život, uključujući obezbjeđivanje ličnih asistenata, servisa za pomoć u kući, te različitih vrsta stambenih servisa uključujući zajednički smještaj i smještaj za zbrinjavanje koji se vezuje za vrstu invalidnosti, kao i omogućavanje pristupa osobama sa invaliditetom servisima i ustanovama u zajednici namjenjenih generalnom stanovništvu.

Relevantni propisi

Cijeli set zakona u oba entiteta reguliše smještaj osoba sa invaliditetom u ustanove, kao pitanje pomoći u kući, te personalnu asistenciju.³⁰ U FBiH o smještaju u ustanove odlučuje centar za socijalni rad na osnovu mišljenja stručnog tima, odluke suda, organa starateljstva ili na osnovu nalaza i mišljenja stručne komisije o nesposobnosti za rad, donosno nalaza i mišljenja odgovarajuće zdravstvene ustanove. Centar za socijalni rad, koji je smjestio osobu u ustanovu, dužan je radi brige, zaštite, liječenja fizičkog ili mentalnog zdravlja te osobe, pratiti njen tretmen u ustanovi. Ustanova je dužna primiti na smještaj osobu koju uputi centar ali može uskratiti prijem upućenoj osobi u slučaju popunjenosti kapaciteta kao i u slučaju da, s obzirom na svoju djelatnost, nije u mogućnosti pružiti odgovarajuće usluge korisniku.³¹

Prema Zakonu o socijalnoj zaštiti RS smještaj u ustanovu socijalne zaštite ostvaruje se izborom i upućivanjem korisnika u odgovarajuću ustanovu u kojoj se obezbjeđuje stanovanje, ishrana, odijevanje, njega, pomoć, briga, vaspitanje i obrazovanje, osposobljavanje za privređivanje, radne, kulturno-zabavne, rekreativno-rehabilitacione aktivnosti, zdravstvena zaštite i druge usluge.³²

Zakoni oba entiteta koji regulišu socijalnu zaštitu navode da se u ustanove smještaju djeca i odrasle osobe kojima je potrebna stalna briga i pomoć u zadovoljavanju životnih potreba, a ne mogu ih ostvariti u vlastitoj ili drugoj porodici ili na drugi način. Zakon o socijalnoj zaštiti RS predviđa taksativno ko ima pravo na smještaj i to: dijete bez roditeljskog staranja, do povratka u vlastitu porodicu ili zbrinjavanja kod usvojioca ili hraniteljsku porodicu, do završetka redovnog školovanja, najduže do 26. godine života; dijete sa poteškoćama u razvoju koje nema uslova da ostane u svojoj porodici; dijete čiji je razvoj ometen porodičnim prilikama; dijete sa društveno neprihvatljivim ponašanjem; dijete žrtva nasilja ili trgovine ljudima; punoljetno lice sa invaliditetom i teško hronično oboljelo lice koje nije u mogućnosti da samostalno živi; lica sa poremećajima u ponašanju; starija lica koja nisu u mogućnosti da žive samostalno u porodici, odnosno u domaćinstvu; punoljetno lice žrtva nasilja u porodici ili trgovine ljudima; trudnica i roditelj djeteta do godinu dana života djeteta kojim je potreban privremeni smještaj; lice koje se nađe u skitnji ili prosjačenju;³³

Također, pod određenim uslovima zakoni iz socijalne zaštite predviđaju prava koja mogu podržati samostalan život i uključenost u zajednicu osoba sa invaliditetom kao pravo na: novčanu pomoć,

³⁰ Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite obitelji sa djecom FBiH („Službene novine FBiH“ br- 36//99, 54/04, 39/06 i 14/09); Zakonom o zdravstvenoj zaštiti FBiH („Službene novine FBiH“ br. 46/10), Zakonom o zdravstvenom osiguranju FBiH („Službene novine FBiH“ br. 30/97, 7/02 i 70/08), Zakonom o zaštiti osoba sa duševnim smetnjama FBiH („Službene novine FBiH“ br. 37/01); te Zakon o socijalnoj zaštiti RS („Službeni glasnik RS“ br- 37/12), Zakonom o zdravstvenoj zaštiti RS („Službeni glasnik RS“ br. 106/09), Zakonom o zaštiti lica sa mentalnim poremećajima RS („Službeni glasnik RS“ br. 68/07).

³¹ Čano S. i ostali, (2012), „Univarzalnost prava u praksi: Analiza primjene Konvencije Ujedinjenih nacija o pravima osoba sa invaliditetom s fokusom na osobe sa intelektualnim teškoćama u Bosni i Hercegovini,“ SUMERO i People in Need, str. 21.

³² Ibid. str. 22.

³³ Zakon o socijalnoj zaštiti RS („Službeni glasnik RS“ br- 37/12)

dodatak za pomoć i njegu drugog lica, zbrinjavanje u hraniteljsku porodicu, pomoć i njega u kući, i jednokratna novčana pomoć. Novčana pomoć je uslovljena prihodovnim i imovinskim cenzusom kao i nesposobnošću za rad. Pomoć i njega u kući je pravo starijih iznemoglih lica, teško oboljelih lica i druga lica koja nisu u stanju da se brinu o sebi. Dodatak za pomoć i njegu drugog lica ostvaruje osoba starija od tri godine kojoj je zbog tjelesnih, mentalnih, čulnih poremećaja, izraženih promjena u zdravstvenom stanju neophodna stalna pomoć i njega drugog, a ukoliko ne ostvaruje ovo pravo po drugom osnovu i da nije smještena u ustanovi. Ovo pravo mogu ostvariti osobe koje su potpuno ili djelimično zavisna o pomoći drugog lica u zadovoljavanju osnovnih životnih potreba.

Zakon predviđa i proširena prava koja su u nadležnosti lokalnih zajednica u RS, i to, između ostalog: personalna asistencija za lica sa invaliditetom, stanovanje uz podršku, zaštićeno stanovanje, pomoć u zbrinjavanju punoljetnih lica nakon napuštanja ustanova ili hraniteljskih porodica, pomoć u vaspitanju i obrazovanju djece sa smetnjama u razvoju, itd.

Novim izmjenama u socijalnom sistemu su predviđeni dnevni centri koji pružaju različite vrste organizovanih dnevnih usluga i boravaka izvan vlastite porodice djece i odraslih pod uslovima za smještaj u ustanovu socijalne zaštite, itd.

Treba naglasiti da obim prava ili dodatna prava u zakonima i propisima ovise i od područja gdje osoba sa invaliditetom živi (etitet, kanton, selo-grad, itd.), o porijeklu invaliditeta (ratni-vojni invalidi, civilne žrtve rata i osobe sa invaliditetom bez obzira na ratna zbivanja). Niti jedan od zakona trenutno ne reguliše pitanje „stanovanja uz podršku“ ili strategije deinstitucionalizacije.

Odgovor institucija u primjeni Konvencije i zakona u BiH

Da li postoje modeli za nezavisni život, zajednički smještaj? Koliko ličnih asistenata se obezbjeđuje kroz centre za socijalni rad? Da li postoje programi za osobe sa intelektualnom teškoćama kroz centre za socijalni rad, koja prava se obezbjeđuju? Da li postoje dnevni centri u zajednici i koliko su dostupni?

Programi za osobe sa intelektualnim teškoćama postoje kroz centre za socijalni rad i to samo kroz smještaj u institucije i malim dijelom kroz programe samostalnog življenja u zajednici implementirane od strane nevladinih organizacija, kao što je program „Stanovanje u zajednici uz podršku za osobe s intelektualnim teškoćama“ u saradnji udruženja Sumero i službi za socijalni rad i program Udruženja za socijalno uključivanje osoba sa mentalnom retardacijom Tuzlanskog kantona. U većini slučajeva su osobe sa intelektualnim teškoćama smještene u hraniteljskim porodicama.

Smještaj lica u institucije ide na osnovu zahtjeva stranke (korisnik, član porodice), po službenoj dužnosti i/ili prijedloga nadležnog ljekara ukoliko su ispunjeni uslovi u skladu sa relevantnim zakonima o socijalnoj zaštiti (RS, kantonalni u FBiH). Nakon pribavljene dokumentacije upućuje se zahtjev odgovarajućoj ustanovi, ukoliko ne postoji mogućnost zbrinjavanja u porodici i lokalnoj zajednici.

- U ustanovama socijalne zaštite u 5 zavoda u Kantonu Sarajevo (Bakovići, Pazarić, Duje, Nahorevo) smješteno je ukupno 580 osoba, najviše je osoba s psihosocijalnim teškoćama (333) i osoba s intelektualnim teškoćama (182). Liste čekanja za smještaj osoba u ustanove socijalne zaštite postoje u 6 službi socijalne zaštite u Kantonu Sarajevo prema kojima ukupno 15 osoba čeka na smještaj.

- U javnoj ustanovi „Gerontološki centar“ (u Kantonu Sarajevo) smješteno je 215 osoba s invaliditetom. Najviše je osoba s kombinovanim smetnjama (88) i osoba s intelektualnim teškoćama (73). Manje je osoba s tjelesnim oštećenjima (42) i sa senzornim smetnjama (12). 139 osoba s invaliditetom je ženskog spola, a 76 muškog spola.

Procedura kategorizacije osoba s invaliditetom odvija se na osnovu Pravilnika³⁴, a po principu otkrivanja, ocjene komisije i donošenja odluke. Djeca ili lica sa smetnjama u razvoju na prijedlog škole, zdravstvene ustanove, roditelja upućuju se na komisiju, odnosno vrši se pregled od strane Prvostepene stručne komisije za procjenu sposobnosti i određivanje podrške djeci i omladini sa posebnim potrebama.

- U Tuzli navode da nema revizije kategorizacije;
- U Sarajevu revizija kategorizacije postoji ukoliko je predviđena nalazom komisije, na zahtjev roditelja/staratelja, po službenoj dužnosti, ili na lični zahtjev;
- U Republici Srpskoj revizija se radi pri upisu u osnovnu i srednju školu i na fakultet.

Rehabilitacija u zajednici za osobe sa teškoćama iz autističnog spektra ne postoji. Ova djeca su najčešće obuhvaćena specijalnim obrazovanjem koje nema specijaliziranih programa za rad sa njima, dok su odrasli u potpunosti prepušteni brizi roditelja. Podršku ovoj djeci pružaju nevladine organizacije koje u većini slučajeva naplaćuju svoje usluge, dok su odrasli i u tom pogledu uskraćeni, jer ni u nevladinom sektoru ne postoje adekvatni programi za odrasle osobe s autizmom. Dnevni boravak ne postoji ni u samom Udruženju roditelja djece i osoba u autističnom spektru, Sarajevo, koje organizuje različite aktivnosti za svoje članove na određeni broj sati sedmično. Trenutno Udruženje čine 35 porodica koje imaju djete ili odraslu osobu s autizmom, te oko 20 volontera.

Uloga centara za socijalni rad u uključivanju osoba sa invaliditetom u zajednicu je veoma ograničena. Entitetski i kantonalni zakoni o socijalnoj zaštiti u regulišu tuđu pomoć i negu osobama sa invaliditetom kao mjesečnu finansijsku naknadu. Većina osoba sa invaliditetom koristi taj iznos kao pomoć u kućni budžet, a rijetko za angažman ličnih asistenata. Personalna asistencija kao prošireno pravo, od četiri ispitana grada/opštine postoji jedino u Banja Luci, gdje je centar za socijalni rad, u partnerstvu sa nevladinim organizacijama osigurao 3350 sati asistencije mjesečno za osobe sa invaliditetom kroz rad 20 personalnih asistenata, od kojih su četvrtina muškarci, a 3 četvrtine su žene.

- Centri za socijalni rad u FBiH nemaju mogućnost angažovanja ličnih asistenata;
- Centar za socijalni rad u Trebinju ne osigurava pomoć ličnih asistenata;
- U opštini Tuzla samo Kantonalni crveni križ u tuzlanskom kantonu ime dnevni centar za stare osobe;
- Ni u jednoj službi socijalne zaštite u Kantonu Sarajevo ne postoji dnevni boravak/centar za osobe s invaliditetom;
- U opštini Banjaluka postoje četiri dnevna centra sa ukupno 80 korisnika (podjednako muškaraca i žena);
- Postoje dva dnevna centra na području Trebinja - dnevni centar za djecu i omladinu sa poteškoćama u razvoju i dnevni centar za stara lica. Eparhijski dom u partnerstvu sa Centrom za socijalni rad dostavlja hranu iz narodne kuhinje na kućnu adresu određenom broju socijalno najugroženijih porodica koje imaju osobu sa težim i teškim invaliditetom.

³⁴ Pravilnik o procjeni potreba i usmjeravanju djece i omladine sa smetnjama u razvoju u RS i Pravilnik za utvrđivanje preostale sposobnosti i razvrstavanja djece i omladine ometene u psihofizičkom razvoju u FBiH

Iskustva osoba sa invaliditetom u ostvarivanju prava

Pored predhodno navedenog, učesnici fokus grupa su još istakli da su porodice osoba sa invaliditetom finansijski ali i na druge načine opterećene invaliditetom člana svoje porodice, te da je tendencija institucija da se cjelokupna briga prebaci na porodicu. Kada se roditelji obrate za ostvarivanje prava djece sa invaliditetom, sve češće, institucije odbijaju pružiti uslugu ili prava sa obrazloženjem da su članovi porodice dužni izdržavati i pomagati svoje srodnike. Tako, osobe sa mentalnim invaliditetom ne mogu ostvariti pravo na tuđu njegu i pomoć. Osobe sa invaliditetom starije od 65 godina nemaju pravo na tuđu njegu i pomoć što ih često teško pogađa naročito u njihovoj uključenosti u zajednicu.

Istaknuto je da osobe sa invaliditetom da bi ostvarile pravo naknade za tuđu njegu i pomoć moraju imati otvoren račun u banci, što predstavlja problem za osobe koje žive na selu i za osobe sa mentalnim invaliditetom. Osobe koje žive na selu zbog arhitektonskih barijera i nepostojanja adekvatnog prevoza nisu u mogućnosti dolaziti u grad gdje se nalaze banke, a osobe sa mentalnim invaliditetom nemaju otvorene račune u banci.

Finansiranje smještaja osoba sa invaliditetom u institucijama ne podrazumijeva mogućnost da porodica bude finansirana ukoliko takva osoba bude smještena u svojoj porodici, niti finansiranje prati osobu sa invaliditetom ukoliko bude smještena koru projekat „stanovanje uz podršku“ koju za sada podržavaju samo nevladine organizacije i strani donatori. Centri za socijalni rad još uvijek ne potpisuju ugovore sa organizacijama koje provode programe smještanja osoba sa invaliditetom u stanovanje uz podršku i zbog toga općine ni jednim dijelom ne snose finansiranje osoba koje su smještene na ovakav način.

Pozitivan primjer je finansiranje dnevnog centra za osobe sa mentalnim invaliditetom u Trebinju od strane grada.

Član 24: Obrazovanje

Ovaj član podrazumijeva da sva djeca i odrasli sa invaliditetom imaju pravo na obrazovanje zasnovano na jednakim mogućnostima. Ovo podrazumijeva sve nivoe i stadije obrazovanja od predškolskog, osnovnog pa do fakulteta i cjeloživotnog učenja. Sve osobe sa invaliditetom imaju pravo na pristup inkluzivnom obrazovanju sa adekvatnom individualiziranom podrškom koja je potrebna kako bi se osoba uključila u obrazovanje.

Relevantni propisi

Ustav BiH propisuje da sva lica na teritoriji Bosne i Hercegovine uživaju ljudska prava i slobode bez ikakve diskriminacije uključujući pravo na obrazovanje. Pravo na obrazovanje je u nadležnosti entiteta, dok je u FBiH u nadležnosti kantona. Ustav FBiH predviđa nadležnost kantona za **utvrđivanje obrazovne politike i donošenje propisa o obrazovanju i osiguravanje obrazovanja** (član 4.).

BiH je usvojila Okvirni zakon o predškolskom odgoju i obrazovanju u BiH³⁵ koji propisuje da svako dijete ima jednako pravo pristupa i mogućnosti učešća u odgovarajućem odgoju i obrazovanju bez diskriminacije na bilo kojoj osnovi. Zakon obavezuje na osiguranje jednakog pristupa i jednakih mogućnosti za sve.³⁶ Posebno je važan član 12. koji kao opći princip Zakona propisuje obavezne integracijske programe za djecu s posebnim potrebama uključujući izradu individualnih programa za interakciju djece koji je prilagođen njihovim mogućnostima i sposobnostima.

Okvirni zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju u BiH³⁷ propisuje optimalni intelektualni, fizički, moralni i društveni razvoj pojedinca, **u skladu s njegovim mogućnostima i sposobnostima**,³⁸ u cilju osiguranja optimalnog razvoja za svaku osobu, uključujući i one s posebnim potrebama, u skladu s njihovim uzrastom, mogućnostima i mentalnim i fizičkim sposobnostima.³⁹ Svaki učenik ima jednako pravo pristupa i mogućnosti učešća u obrazovanju bez diskriminacije po bilo kojem osnovu.⁴⁰ Djeca i mladi sa posebnim obrazovnim potrebama stižu obrazovanje u redovnim školama i prema programima prilagođenim njihovim individualnim potrebama. Djeca imaju pravo na individualni obrazovni program, prilagođen njihovim mogućnostima i sposobnostima uz obavezno određivanje defektološkog i logopedskog statusa.⁴¹ Djeca i mladi sa „ozbiljnim smetnjama i poteškoćama u razvoju mogu se djelimično ili u cjelini obrazovati u specijalnim odgojno-obrazovnim ustanovama, u slučajevima kad je nemoguće pružiti odgovarajuće obrazovanje u redovnim školama.“⁴²

Okvirni zakon o visokom obrazovanju u BiH⁴³ ističe da se ovaj nivo obrazovanje zasniva, između ostalog, na poštivanju ljudskih prava i građanskih sloboda, uključujući zabranu svih oblika diskriminacije uključujući i na osnovu fizičkog ili drugog nedostatka.⁴⁴ Ne pominju se posebno prava studenata sa invaliditetom.

35 Okvirni zakon o predškolskom odgoju i obrazovanju u BiH, „Službeni glasnik BiH“, broj 88/07

36 Ibid, član 6. (2))

37 Okvirni zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju u BiH, „Službeni glasnik BiH“, broj 18/03

38 Ibid, član 2).

39 Ibid, član 3. (b))

40 Ibid, (član 4).

41 Ibid, Član 19.

42 Ibid.

43 Okvirni zakon o visokom obrazovanju u BiH, „Službeni glasnik“ broj 59/07 i 59/09

44 Ibid, (član 4.).

Zakonom o osnovnom obrazovanju i vaspitanju RS⁴⁵ se propisuje da svako dijete ima jednako pravo pristupa i jedanke mogućnosti u osnovnom obrazovanju bez diskriminacije po bilo kojem osnovu. Inkluzija je definisana kao uključivanje lica sa smetnjama u psihofizičkom razvoju, lica sa preprekama u učenju i uopšte lica sa preprekama društvene uključenosti u vaspitno-obrazovni sistem i svakodnevni život.⁴⁶ Glava V Zakona propisuje obrazovanje učenika sa smetnjama psihofizičkom razvoju u redovnim školama i prema programima prilagođenim njihovim individualnim potrebama u skladu sa principima iz Okvirnog zakona o osnovnom i srednjem obrazovanju u BiH.⁴⁷

Zakonom o srednjem obrazovanju i vaspitanju RS⁴⁸ predviđa dostupnost srednjeg obrazovanja svima pod jednakim uslovima i zabranjuje diskriminaciju po osnovu invalidnosti. Djeca sa posebnim obrazovnim potrebama imaju pravo na srednje obrazovanje u redovnim ili specijalnim školama. Učenici imaju pravo da budu u redovnom razredu ako je to u **skladu sa njihovim potrebama i psihofizičkim mogućnostima**. Ministar donosi nastavni plan i program za učenike sa posebnim potrebama za svaku vrstu i stepen ometenosti u razvoju učenika,⁴⁹ dok je škola je odgovorna za utvrđivanje i opis posebnih obrazovnih potreba učenika, i za plan zadovoljavanja tih potreba.

Zakon o visokom obrazovanju u RS⁵⁰ zabranjuje direktno ili indirektno ograničavanje visokog obrazovanja po bilo kojoj osnovi. Vlada je nadležna da obezbjeđuje posebna sredstva javnim visokoškolskim ustanovama radi ostvarivanja jednakih uslova za ostvarivanje prava na visoko obrazovanje studentima sa invaliditetom.

U FBiH nema jedinstvenog zakona o obrazovanju na nivou entiteta. Na snazi je trenutno 10 kantonalnih zakona o svim nivoima obrazovanja, od predškolskog do visokog obrazovanja. Načelno svi kantonalni zakoni o predškolskom obrazovanju su usklađeni sa zakonom na nivou BiH i propisuju zabranu diskriminacije te obrazovanje u djetetovom najboljem interesu.⁵¹ Predviđeno je uvođenje specijalnih kompenzacionih programa predškolskog odgoja i obrazovanja za djecu koja, između ostalog, imaju smetnje u psihičkom i tjelesnom razvoju.⁵² Predviđa se i sufinansiranje troškova boravka u vrtićima djece sa invaliditetom.⁵³ Predviđena je novčana kazna za institucije u kojoj su smještene djeca sa smetnjama u tjelesnom i psihičkom razvoju ukoliko ne osiguraju obrazovanje prema posebnim zakonom predviđenim programima.⁵⁴

Svi kantonalni Zakoni o osnovnom odgoju i obrazovanju⁵⁵ predviđaju da je osnovno obrazovanje obavezno i besplatno, i svako dijete ima jednako pravo pristupa i jednake mogućnosti učešća u odgovarajućem obrazovanju bez diskriminacije na bilo kojoj osnovi. Zakon definira inkuziju kao sveobuhvatno uključivanje nadarenih i talentovanih učenika i učenika s teškoćama u razvoju, teškoćama u učenju i uopšte teškoćama socijalne integracije u odgojno-obrazovni sistem. Proces

45 Zakon o osnovnom obrazovanju i vaspitanju RS "Službeni glasnik RS," br. 74/08

46 Ibid. član 4.

47 Ibid. član 83.).

48 Zakonom o srednjem obrazovanju i vaspitanju RS "Službeni glasnik R S", br. 74/08, 106/09 i 104/11

49 Ibid. član 48.

50 Zakon o visokom obrazovanju u RS, "Službeni glasnik RS," br.73/10 i 104/11)

51 Zakon o predškolskom odgoju i obrazovanju Kantona Sarajevo „Službene novine Kantona Sarajevo“ broj; 26/08

52 Ibid. Član 29. (Interventni, kompenzacioni i rehabilitacioni programi), Specijalni kompenzacionu programi se uspostavljaju i za rad sa traumatiziranom djecom, djecom tjelesno ili mentalno oboljelih roditelja, djecom društveno neprilagođenih roditelja, **djecom neudatih majki ili napuštenih majki**, djecom bez roditeljskog staranja, djecom iz porodica ugroženog socijalnog i društvenog stanja, djecom izbjeglih i raseljenih lica, **djecom studentskih porodica od jedne do tri godine starosti i od tri godine starosti do polaska u osnovnu školu.**

53 Ibid. Član 58.

54 Ibid. Član 63. D)

55 Zakon o osnovnom odgoju i obrazovanju, "Službene novine Tuzlanskog kantona", broj: 06/04, 07/05, 17/11

odgoja i obrazovanja u inkluzivnoj nastavi odvija se uz asistenta za djecu sa posebnim potrebama u skladu sa pedagoški Standardima i normativima.⁵⁶

Zakon o srednjem obrazovanju⁵⁷ zabranjuje diskriminaciju, između ostalog, po osnovu fizičkog ili drugog nedostatka. Međutim, Zakon predviđa da se učenici sa posebnim obrazovnim potrebama, **pod određenim uvjetima**, mogu uključiti u redovno srednjoškolsko obrazovanje, po principu inkluzivnog obrazovanja koje se odvija u skladu sa Pravilnikom koji donosi ministar.⁵⁸ Zakon istovremeno predviđa osnivanje škola za učenike sa posebnim obrazovnim potrebama.⁵⁹

Zakon o visokom obrazovanju⁶⁰ zabranjuje diskriminaciju i poziva nadležna tijela na poduzimanje mjera na sprječavanju diskriminacije. Zakon garantuje pravo na različitost i zaštitu od diskriminacije.⁶¹ Studenti sa invaliditetom se pominju u jednom članu 81. stav (3) u kojem se predviđa da „invalidi sa utvrđenim stoprocentnim invaliditetom imaju pravo upisati se jedanput na javnu visokoškolsku ustanovu kao studenti budžetski finansiranih mjesta.“⁶²

Odgovor institucija u primjeni Konvencije i zakona u BiH

Da li se i u kojoj mjeri u obrazovnim institucijama primjenjuje inkluzivna nastava- da li su obrazovne institucije arhitektonski prilagođene za pohađanje nastave osoba sa invaliditetom, da li se osobe sa invaliditetom obrazuju na osnovu individualnih edukacijskih/nastavnih programa?

Predškolsko obrazovanje

U vrtićima, u svim analiziranim regijama, uglavnom borave djeca sa lakšim razvojnim smetnjama. Djeca koja koriste kolica za kretanje moraju imati pomoć roditelja i/ili posebno angažovanih asistenata i to primarno od strane roditelja ili kroz nevladine organizacije.

- U Kantonu Sarajevo postoje 43 privatne i državne predškolske ustanove. U školskoj godini 2012/2013. je upisano 216 djece sa teškoćama u razvoju, pri čemu je 149 djece upisano u Javnu ustanovu „Djeca Sarajeva“, a preostalih 67 djece u privatne vrtiće; U vrtićima „Djeca Sarajeva“ uglavnom borave djeca sa lakšim razvojnim smetnjama, dok oni sa težim ne. Djeca koja koriste kolica, u dogovoru s roditeljima upisuju se u vrtiće koji su smješteni u prizemlju i kojih ima samo nekolicina. U tom slučaju roditelji sami trebaju obezbijediti asistenta koji nije obezbjeđen u okviru vrtića;
- Trenutno vrtić za predškolski odgoj i obrazovanje „Naše dijete“, Tuzla pohađa 5 djece sa invaliditetom i svi su dječaci. Asistenti u nastavi su uglavnom studenti Edukacijsko-rehabilitacijskog fakulteta u Tuzli;
- Prema podacima Centra za predškolsko vaspitanje i obrazovanje Banja Luka, u okviru vrtića „Marija Mažar“ postoji grupa djece sa posebnim potrebama u kojoj je trenutno 9 djece (3 djevojčice i 6 dječaka) dok u okviru redovnih vrtića ima 33 djece sa određenim razvojnim

⁵⁶ Zakon o osnovnom odgoju i obrazovanju Kantona Sarajevo, "Službene novine Kantona Sarajevo", broj 10/04, 21/06, 6/08 i 31/11.

⁵⁷ Zakon o srednjem obrazovanju, „Službene novine Kantona Sarajevo“ broj:23/10.

⁵⁸ Ibid, član 72.

⁵⁹ Ibid.Glava D. SREDNJE ŠKOLE ZA UČENIKE SA POSEBNIM OBRAZOVNIM POTREBAMA, članovi 70. do 75.

⁶⁰ Zakon o visokom obrazovanju - Prečišćeni tekst („Službene novine Kantona Sarajevo“ broj 22/10)

⁶¹ Ibid. (član 90).

⁶² Uz ispunjavanje uslova: a) da su položili prijemni ispit; b) da su sposobni obavljati praktične zadatke u nastavi; c) da su stekli pravo upisa na odgovarajući ciklus studija visokoškolske ustanove kao javne ustanove i d) da su dostavili dokaz nadležne institucije o statusu invalida i procentu invaliditeta.

teškoćama. To su djeca koja nisu razvrstana od strane Centra za socijalni rad, a posjeduju određenu medicinsku dokumentaciju, sa lakšim smetnjama u razvoju;

- U vrtiću Naša radost i igraonici Ciciban u Trebinju trenutno ima 7 djece sa poteškoćama u razvoju i to 5 dječaka i 2 djevojčice.

Osnovno obrazovanje

Ukupan broj djece sa teškoćama u razvoju u 70 redovnih osnovnih i srednjih škola u **kantonu Sarajevo** u školskoj 2012/2013 je 2147, najviše sa govornim smetnjama, a najmanje sa oštećenjem vida (97) i sluha (50).

Od 40 analiziranih osnovnih škola u Kantonu Sarajevo, njih 29 ima učenike sa invaliditetom. Većina škola nije ni arhitektonski ni na drugi način prilagođena pohađanju nastave djece sa invaliditetom. Škole uglavnom imaju samo prilagođen ulaz i prostor do ulaza, a ostalo su prilagođavanja u samo ponekom segmentu. 15 škola nije prilagođeno niti u jednom segmentu:

- nijedna škola nema materijal na Brajevom pismu,
- zvučnu signalizaciju ima jedna škola,
- u 6 škola koriste uvećani pisani materijali ili specijalne lupe i naočale,
- gestovni jezik se koristi u samo jednoj osnovnoj srednjoj školi,
- odlazak na više spratove omogućen je u samo dvije škole,
- toaleti su prilagođeni u 7 škola,
- asistente u nastavi imaju samo četiri škole i oni su dodijeljeni putem saradnje škole s nevladinim organizacijama kroz projekte ili od Centra „Vladimir Nazor,
- 18 škola ima razvijene individualne edukacijske programe (IEP) za svakog učenika koje kreira stručni tim škole (učitelji, nastavnici, pedagog-psiholog) uz pomoć stručnog tima iz Centra Vladimir Nazor ili Centra za slijepu i slabovidnu djecu. U nekim školama navode da imaju pomoć od strane nevladinih organizacija, primarno Život sa Down sindromom i Duga;
- samo dvije škole koriste individualizirane programe za učenike s intelektualnim teškoćama,
- 11 osnovnih škola koje pohađaju djeca sa invaliditetom nema razvijene individualne edukacijske programe.

Osnovnu školu „Tušanj“ u Tuzli trenutno školu pohađa šestoro djece sa invaliditetom - 2 djevojčice, 4 dječaka. Sva djeca sa invaliditetom rade po prilagođenom nastavnom planu i programu. Podršku školi u inkluzivnom obrazovanju pružaju studenti i osoblje Edukacijsko-rehabilitacijskog fakulteta.

Prema podacima ministarstva prosvjete Republike Srpske na početku školske godine 2011/2012 u osnovne škole, u redovnu nastavu, u **Banja Luci** bilo je uključeno 129 učenika, od toga 45 djevojčica sa posebnim potrebama u obrazovanju.

- nastava je prilagođena za djecu sa invaliditetom na osnovu godišnjeg plana i programa;
- lični asistenti u nastavi ne postoje, to je prepušteno roditeljima ili angažovanju volontera;
- ni jedna škola u Banja Luci nije prilagođena potrebama školovanja djece sa gubitkom vida (Brajevo pismo, tiflopedagozi i dr). Djeca sa gubitkom vida u Republici Srpskoj jedino mogu da se školuju u zavodu Budućnost u Derventi.

U Republici Srpskoj postoje četiri ustanove – specijalne škole ovog tipa:

- Centar "Zaštiti me" Banja Luka (Trenutno se u centru obrazuje 214 učenika sa intelektualnim teškoćama i višestrukim oštećenjima, a nastavni planovi i programi su prilagođeni potrebama i mogućnostima učenika. Centar ima kapacitete za smeštaj učenika, a kapacitet mu je 84 mjesta. U centru trenutno boravi 65 učenika);
- SOS škola "Đorđe Natošević" Prijedor;
- Centar za OVR slušanja i govora Banja Luka;

- Zavod za slijepe i slabovide "Budućnost" Derventa.

Prema podacima Republičkog pedagoškog zavoda RS podršku djeci sa posebnim potrebama pruža 50 defektologa, 20 stručnih saradnika defektologa i/ili logopeda, koji su zaposleni u redovnim osnovnim školama, dok su u specijalnim ustanovama/školama koje se bave obrazovanjem, vaspitanjem, rehabilitacijom/rehabilitacijom, smještajem i radnim osposobljavanjem djece i omladine ometene u razvoju angažovani stručnjaci u skladu sa potrebama djece.

U tri osnovne škole u Trebinju se školuje ukupno 32 učenika (20 dječaci, 12 djevojčice) sa određenim poteškoćama u razvoju i to intelektualnim, fizičkim i kombinovanim. Pristupačnost u škole nije dovoljno rješena za učenike u kolicima, tako da pojedine učenike sa fizičkim oblikom poteškoća roditelji donose do učionice.

- U sve tri osnovne škole su napravljeni individualni planovi rada sa djecom sa poteškoćama i postoje liste praćenja;
- 14 učenika se obrazuje po posebnom programu i imaju posebno odjeljenje u sklopu Osnovne škole Jovan Jovanović Zmaj;
- 18 učenika sa poteškoćama u razvoju se obrazuje po redovnom ili inkluzivnom programu. U školama su naveli da nemaju dovoljno kadra za sprovođenje inkluzije (u tri osnovne škole radi 2 defektologa, 2 logopeda, 1 psiholog i 4 pedagoga) a nema ni asistenta u nastavi;
- Poseban problem je obrazovanje slijepe i slabovidne djece za koje ne postoji rješenje u lokalnoj zajednici.

Djeca sa gubitkom vida u Republici Srpskoj jedino mogu da se školuju u zavodu Budućnost u Derventi, što za takvu djecu iz Istočne Hercegovine i drugih udaljenih područja u Republici Srpskoj predstavlja veliki problem, jer odlazak djece u Derventu znači odvajanje od porodice i kršenje prava na porodični život ove djece. Zbog toga se roditelji djece sa gubitkom vida iz Trebinja i Istočne Hercegovine odlučuju da svoju djecu školuju u zavodima u Crnoj Gori, gdje plaćaju sve troškove i smještaja i školovanja.

U školama navode da za inkluziju u školama nema dodatnog finansiranja izuzev onih za osnovne troškove škole, tako da škole nemaju dodatnih sredstava ako trebaju angažovati asistente u nastavi ili druge potrebne stručnjake.

Inkluziju dijelom finansiraju sami roditelji kroz izgradnju prilaznih rampi i lično asistiranje u nastavi, nevladine organizacije svojim angažmanom ili volonteri iz Edukacijsko-rehabilitacijskog fakulteta (u Tuzli).

Srednje obrazovanje

Prema podacima kojima raspolaže Ministarstvo za obrazovanje, nauke i mlade Kantona Sarajevo, ukupan broj djece s teškoćama u razvoju u 35 **redovnih srednjih škola**⁶³ Kantona Sarajevo za tekuću 2012/2013. školsku godinu je 877, najviše djece s problemima u ponašanju (318) i djece s hroničnim bolestima i tjelesnim oštećenjima (292), a potom djece s intelektualnim teškoćama (166). Nešto je manje djece s kombinovanim (57) i govornim smetnjama (44), a najmanje je djece s oštećenjima vida (29) i sluha (21).

Analizirane su 22 opće redovne srednje škole:

⁶³ I opće i privatne srednje škole.

- Samo u jednoj srednjoj školi postoji prilagodba informacija na Brajevom pismu i zvučna signalizacija;
- U većini srednjih škola prilagođeni su samo prostor do ulaza ili ulaz. Kretanje unutar škola moguće je u 4 škole;
- Prilagođene toalete imaju samo 3 škole;
- **Samo školski prostor gimnazije „Dobrinja“ je arhitektonski prilagođen u svim segmentima;**
- Samo Srednja škola metalskih zanimanja ima web stranicu dostupnu svima, koja je dosta jednostavna i prilagođena osobama sa lakšim intelektualnim teškoćama;
- Asistenti u nastavi angažirani su samo u 2 škole. Od toga su u jednoj školi plaćeni od strane roditelja, a u drugoj školi preko udruženja „Život sa Down sindromom“;
- 10 srednjih škola koje pohađaju djeca s invaliditetom, nema podršku asistenata u nastavi;
- U samo 5 srednjih škola navode da postoji metodologija praćenja inkluzivnog obrazovanja (npr. kroz školski tim za inkluziju, učešće nastavnog kadra na seminarima koje organizira Ministarstvo za obrazovanje, nauku i mlade KS);
- U većini srednjih škola ne kreiraju se individualizirani edukacijski programi.

Prilagodba nastave za učenike s invaliditetom, u školama koje to imaju, najčešće se odvija na osnovu individualno prilagođenog plana i programa, uz savjetovanje profesora, roditelja i učenika, uz pomoć asistenata uz konsultacije s profesorima i stručnim osobljem, te individualnom prilagodbom ponašanja profesora prema konkretnoj teškoći koju učenik ima (npr. nastava s učenicom koja je gluhonijem u jednoj školi odvija se kroz jednostavnu pisanu komunikaciju između predmetnih profesora i učenice ili učenici s fizičkim invaliditetom pohađaju nastavu u učionici u kojoj je prilagođen pristup s obzirom da koriste kolica i ne mogu se drugačije kretati). Najčešće svaki predmetni profesor priprema individualizirani program za svoj predmet, a samo u gimnaziji „Dobrinja“ to rade timski školski psiholog, pedagog, razrednik i roditelj učenika. U jednoj školi navode se od učenika s intelektualnim teškoćama traži minimum što smatraju načinom prilagodbe nastave.

Gimnazija „Meša Selimović“ u Tuzli nema učenika/ca sa invaliditetom, nema prilagođenu nastavu potrebama osoba sa invaliditetom, a ni želi da tako nešto uradi. Smatraju se „prestižnom ustanovom“ i postavljaju ograničavajuće uslove za upis i školovanje djece sa invaliditetom.

S druge strane, Mješovitu srednju mašinsku školu u Tuzli trenutno školu pohađa 20 učenika/ca sa invaliditetom. Prilagođeni nastavni plan i program je urađen u saradnji defektologa i predmetnih nastavnika. Prilikom prilagođavanja akcenat je dat na smanjenje nastavnih tema i jedinki po obimu i sadržaju, te na veći broj sati ponavljanja i utvrđivanja nastavnih sadržaja. Za učenike oštećenog sluha nastava se prema potrebi izvodi na znakovnom jeziku, uz postojeći prilagođeni nastavni plan i program. Nastavne metode i oblici nastave obogaćeni su vizuelnim nastavnim sredstvima. Provjera znanja radi se isključivo u pisanoj formi. U okviru škole ne postoje pripremljeni individualni nastavni plan. Asistenti u nastavi postoje u okviru škole.

U dvije od četiri srednje škole u Trebinju se školuje ukupno 19 učenika sa posebnim potrebama. U srednjoj tehničkoj školi imaju 15 učenika gdje kod većine nije izvršena ocjena sposobnosti, ali jeste procjena od strane školskih stručnih službi (pedagog, psiholog i nastavnici) uz razgovor sa roditeljima. Od ukupnog broja navedenih učenika sa poteškoćama u razvoju 12 je dječaka i 7 djevojčica. Nastavnici sami prilagođavaju planove rada potrebama učenika sa poteškoćama u razvoju, jer nemaju razvijene individualne nastavne planova i nemaju liste praćenja. U srednjim školama u

Trebinju nema asistenata u nastavi, iako istovremeno navode da imaju dovoljno kadra za rad sa djecom sa poteškoćama u razvoju.

Visoko obrazovanje

U istraživanju je uzelo učešće **5 fakulteta pri Univerzitetu u Sarajevu**, i to Fakultet zdravstvenih studija, Fakultet političkih nauka, Filozofski fakultet, Građevinski fakultet i Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije.

- Niti na jednom od ispitanih fakulteta informacije nisu prilagođene na način da je slijepim osobama omogućena prilagodba na Brajevom pismu ili zvučnom signalizacijom;
- Na 2 fakulteta prostor nije prilagođen kretanju sa kolicima. Filozofski fakultet u Sarajevu je jedina visokoobrazovna institucija koja ima i prilaz i kompletnu zgradu prilagođenu, te imaju asistenciju službenika. Građevinski fakultet ima prilagođen prostor do ulaza, ulaz, šaltere i odlazak na više spratove. Ispred Fakulteta za kriminalistiku, ulaz u zgradu je pristupačan, a od prizemlja do zadnjeg sprata postoji lift, međutim amfiteatri i toaleti nisu prilagođeni potrebama lica koja imaju problem kretanja i vida;
- Iako se znakovni jezik podučava na Odsjeku za pedagogiju Filozofskog fakulteta, nije naveden kao sredstvo prilagodbe komunikacije osobama koje imaju oštećenja sluha/gluhim osobama;
- Informativne materijale za osobe s invaliditetom o načinu na koji mogu ostvariti prava/usluge ne distribuira niti jedan fakultet;
- Od ispitanih fakulteta, samo na Fakultetu političkih nauka postoji evidencija o broju studenata s invaliditetom – 2 studentice s oštećenim sluhom i poteškoćama u govoru. Ostali fakulteti ne posjeduju podatke o broju studenata s invaliditetom i vrstama teškoća koje imaju. U sklopu TEMPUS projekta „Jednake mogućnosti za studente sa posebnim potrebama u visokom obrazovanju“, Univerzitet u Sarajevu je osnovao Ured za podršku studentima sa posebnim potrebama na Univerzitetu u Sarajevu, s namjerom da pruža podršku studentima i osoblju Univerziteta u svim djelatnostima koje uključuju rad sa studentima s posebnim potrebama. Provedena je anketa o broju upisanih studenata s posebnim potrebama na Univerzitetu u Sarajevu, međutim, ti podaci još uvijek nisu dostupni od strane Ureda.
- Na **Rudarsko-geološko-građevinskom fakultetu u Tuzli** trenutno studiraju 2 studenta sa invaliditetom. Podrška u nastavnom planu i programu se uglavnom pruža kroz razumijevanje i izlaženje u susret potrebama studenata sa invaliditetom od strane nastavnog osoblja;
- Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet trenutno pohađaju 2 djevojke sa invaliditetom. Nastavno osoblje fakulteta pomaže u procesu studiranja kroz štampanje nastavnog programa na uvećanom printu, putem elektronske pošte, korištenjem lupe;
- Na **tri fakulteta u Trebinju** školuju se 4 studenta sa invaliditetom : student sa gubitkom sluha je na Likovnoj akademiji a student sa fizičkim smetnjama na Fakultetu za proizvodnju i menadžment i nemaju većih problema u savlađivanju nastavnog gradiva. Studentkinja, korisnik kolica, na Likovnoj akademiji ima problem pristupačnosti s obzirom da je Likovna akademija na trećem spratu u zgradi koja nema lift, ali taj problem su riješile njene kolege studenti i svoju kolegicu su svaki dan nosili na nastavu. Za četvrtog studenta, osobu sa intelektualnim poteškoćama, na Fakultetu za ugostiteljstvo i hotelijerstvo nastavu prezentuju putem videoprezentacije , što je za ovog studenta dosta zanimljivo i na taj način savlađuje planirani program. Nastava se na fakultetima pokušava tehnički prilagoditi, ne i nastavno, a u pojedinim situacijama se primjenjuje posebna metodologija nastave.

Studentski domovi

Studentski centar/studentski dom Tuzla u svom sastavu ima 3 paviljona od kojih je jedan u potpunosti pristupačan za osobe sa invaliditetom (ulaz , lift, kupatilo, toalet). Studentski centar Tuzla trenutno nema studenata/ica sa invaliditetom u okviru centra.

U studentskom i đlačkom domu u Trebinju nema studenata, odnosno učenika sa invaliditetom.

Iskustva osoba sa invaliditetom u ostvarivanju prava

Učesnici fokus grupa su također istakli nepristupačnost i neprilagođenost nastave u osnovnim i srednjim školama, kao i viskoškolskim ustanovama. Učesnica iz Tuzle je podijelila svoj lični primjer. Upisavši se u gimnaziju u Tuzli bila je izložena konstantnom pritisku od strane direktora i osoblja škole te odbijanju da joj se pruži pomoć pri kretanju kroz instituciju uz stalno omalovažavanje. Bila je primorana napustiti školu u Tuzli i završiti srednju školu u Kalesiji, koja također nije pristupačna ali su joj zaposleni i školske kolege izašli u susret i pomagali u kretanju. Ista djevojka je poslije srednje škole upisala Filozofski fakultet u Tuzli gdje je ponovo naišla na omalovažavanje i diskriminaciju.

Osnovni problem koji se pojavljuje kod studenata sa invaliditetom odnosi se na izostanak komunikacije nastavnog osoblja i studenata sa invaliditetom u procesu učenja i pohađanja nastave i potreba koje imaju za prilagođavanjem uslova i nastavnog plana i programa.

Izrazito zabrinjava problem da u cijeloj BiH nema specijalnih programa obuka za osobe koje su kasnije u životu zadobile invaliditet. Samo jedna osoba u cijeloj BiH (u centru Valdimir Nazor u Sarajevu) je osposobljena za obuku slijepih za samostalno kretanje sa bijelim štapom i ona osposobljava slijepu i slabovidnu djecu. Osobe sa invaliditetom ističu da su Brajevo pismo, samostalno kretanje u mikro i makro sredini, rad na računaru, osposobljavanje za kretanje uz pomoć proteze i druge za njih životno važne vještine stjecali kroz dobrovoljnu podršku drugih osoba sa invaliditetom ili njihovih udruženja. Osobe sa invaliditetom ističu i da je ovaj segment samostalnog življenja potpuno na teretu njihove porodice ili se samostalno snalaze kako bi prihvatili sve posljedice invaliditeta koji su zadobili kasnije u životu. Nema organizovane podrške u tom smislu osim onih programa koje vode i finansiraju udruženja osoba sa invaliditetom.

U uskoj vezi sa obrazovanjem i osposobljavanjem je i pitanje zapošljavanja osoba sa invaliditetom. I pored usvojenog zakonodavstva i strategija za unapređenje prava osoba sa invaliditetom ovi dokumenti se ne primjenjuju u praksi.

I dalje osobe sa invaliditetom preživljavaju od prihoda ostvarenih kroz sistem socijalne zaštite. Osobe sa invaliditetom koje su ocijenjene kao nesposobne za rad imaju pravo na socijalnu pomoć. Ako žele da rade i prijave se na službe/fondove zapošljavanja gube ta prava iz socijalne zaštite. Invalidi rada ne ostvaruju prava iz socijalne zaštite jer ostvaruju pravo na invalidsku penziju.

Iskustvo pokazuje da će se osobe sa invaliditetom lakše zaposliti ukoliko imaju završenu specijalnu a ne redovnu školu. Sve ukupno je veoma mali broj zaposlenih osoba sa invaliditetom, a pretežno su zaposleni pri vlastitim udruženjima. Kada se jave na oglas za posao odbijeni su zbog invaliditeta jer poslodavci smatraju da je skupo i nepotrebno prilagođavati radna mjesta za rad osoba sa invaliditetom. Učesnici u Sarajevu su iznijeli podatak iz istraživanja koje je pokazalo da u institucijama i ako ima zaposlenih osoba sa invaliditetom da su to osobe koje imaju invaliditet do 20%.

Biroi za zapošljavanje nisu dovoljno pristupačni osobama sa invaliditetom. S druge strane, istaknut je pozitivan primjer općine Novo Sarajevo, gdje je Biro za zapošljavanje povezan sa organizacijom Uspon, organizacijom za profesionalnu rehabilitaciju, osposobljavanje i zapošljavanje osoba sa invaliditetom.

I u Republici Srpskoj osobe sa invaliditetom se zapošljavaju rijetko, a većina je zaposlena u udruženjima. Jedan manji broj osoba sa invaliditetom je zaposlen u institucijama i firmama. Na poslu se obično suočavaju sa neprilagođenošću radnih uslova invaliditetu, ali se ne žale na uslove iz straha da ne dobiju otkaz. Česta je pojava zloupotreba poticaja koji se daju preduzećima koja zapošljavaju osobe sa invaliditetom. Firme fiktivno zapošljavaju osobe sa invaliditetom, dobiju poticaje od fonda a ne izvršavaju dogovorene obaveze.

Ističe se da poslodavci često ne žele primiti u radni odnos roditelje djece sa težim oblicima mentalnog invaliditeta koji su često odsutni zbog zbrinjavanja djeteta jer ne postoje adekvatni vrtići ili dnevni centri za takvu djecu. Obično je jedan roditelj prisiljen napustiti posao zbog brige oko djeteta.

Organizacije osoba sa invaliditetom su pokušale organizovati različite vrste zanatskih radionica u kojima bi zapošljavale svoje štíćenike ali država ne stimuliše takvu vrstu rada i veoma im je teško poslovati jer na tržište izlaze pod istim uslovima kao i bilo koja druga firma.

Član 25: Zdravstvena zaštita

Ovaj član priznaje pravo osoba sa invaliditetom na uživanje najvišeg standarda zdravlja koji se može postići, osiguravajući osobama sa invaliditetom u njihovim zajednicama, bez finansijskih troškova pristup zdravstvenim servisima, uključujući zdravstvenu rehabilitaciju, uključujući prilagođenost posebnim potrebama žena. Države trebaju uvesti mjere zaštite od diskriminacije i jednakog pristupa kvalitetnim zdravstvenim servisima, uključujući pristupačnost rehabilitacije u zajednicama gdje osobe sa invaliditetom žive i bez finansijskih troškova. Naglasak je i na spriječavanje i minimiziranje nastajanja sekundarnog invaliditeta. Također, država se obavezuje na uvođenje mjera koje će obrazovati (trenirati) liječnike i druge profesionalce u zdravstvu o pravima osoba sa invaliditetom uključujući ruralna područja. Potrebno je osigurati da osoba sa invaliditetom bude liječena na osnovu dobrovoljnog pristanka i informisanosti. Također, potrebno je osigurati da informacije o pravima iz zdravstvene zaštite budu dostupne u različitim formama, uključujući Brajevo pismo.

Relevantni propisi

BiH nema jedinstven zakon o zdravstvenoj zaštiti, osiguranju, ili-i pravima pacijenata. Pitanje prava na zdravlje se reguliše entitetskim zakonima. Govorimo o najmanje 6 osnovnih zakona koji regulišu prava iz ove oblasti i brojnim podzakonskim aktima.⁶⁴

Ustavom FBiH predviđena je podijeljena nadležnost između entiteta i kantona u zdravstvu što podrazumijeva da entitet ima pravo utvrđivati politiku i donositi zakone koji se tiču ove nadležnosti a kantoni donose politike i provode zakone.⁶⁵ Donošenje mjera i propisa u kantonima koordinira FBiH.

Zakon o zdravstvenoj zaštiti FBiH⁶⁶ zabranjuje diskriminaciju po bilo kom osnovu. Načela ovog zakona propisuju, između ostalog: pristupačnost zdravstvene zaštite a garantuje se neotuđivo pravo na ostvarivanje zdravstvene zaštite, odnosno na pristupačnu zdravstvene usluge, kvalitete i jednakog sadržaja zdravstvenih usluga.⁶⁷

Prema entitetskim zakonima⁶⁸ zdravstveno osiguranje je obavezno i dobrovoljno. Obaveznim zdravstvenim osiguranjem osiguravaju se svim osiguranim osobama jednaka prava bez diskriminacije. Osobe sa invaliditetom imaju pravo na zdravstvenu zaštitu pod jednakim uslovima kao i ostale osigurane osobe, što podrazumijeva pravo na primarnu, specijalističko-konzilijarnu i bolničku zdravstvenu zaštitu, pravo na korištenje lijekova koji su utvrđeni osnovnom i dopunskom listom lijekova, pravo na stomatološko-protetsku pomoć i stomatološkoprotetske nadomjestke, pravo na ortopedsku i druga pomagala i pravo na zdravstvenu zaštitu u inostranstvu.

64 Zakon o zdravstvenoj zaštiti RS („Službeni glasnik RS“, broj 106/09), Zakon o zdravstvenoj zaštiti FBiH („Službene novine FBiH“, broj 46/10), Zakon o zdravstvenom osiguranju RS („Službeni glasnik Republike Srpske“, broj: 18/99, 51/01, 70/01, 51/03, 57/03, 17/08, 01/09, 01/09, 106/09), Zakon o zdravstvenom osiguranju FBiH („Službene novine FBiH“, br. 30/97, 7/02 i 70/08), Zakon o pravima, obavezama i odgovornostima pacijenata („Službene novine Federacije BiH“, broj 40/10); Zakon o zaštiti osoba s duševnim smetnjama („Službene novine Federacije BiH“, br. 37/01, 40/02 i 52/11); Zakon o zaštiti lica sa mentalnim poremećajima Službeni glasnik Republike Srpske, broj: 46/04

65 Ustav FBiH, član III stav 3 i 4.

66 Zakon o zdravstvenoj zaštiti FBiH („Službene novine FBiH“, broj 46/10),

67 Zakon o zdravstvenoj zaštiti („Službene Novine FBiH“, broj 46/10) i Zakon o zdravstvenom osiguranju („Službene Novine FBiH“, br. 30/97, 7/02, 70/08 i 48/11)

68 Zakon o zdravstvenom osiguranju RS („Službeni glasnik Republike Srpske“, broj: 18/99, 51/01, 70/01, 51/03, 57/03, 17/08, 01/09, 01/09, 106/09), Zakon o zdravstvenom osiguranju FBiH („Službene novine FBiH“, br. 30/97, 7/02 i 70/08).

Zakon o zdravstvenom osiguranju⁶⁹ definira pravo na ortopedska i druga pomagala, kao i pravo na korištenje lijekova koje se dalje regulišu kantonalnim propisima.⁷⁰ FBiH je usvojila Odluku o Listi esencijalnih lijekova u FBiH⁷¹ kojom je utvrđena je Lista esencijalnih lijekova neophodnih za osiguranje zdravstvene zaštite, kao i cijene lijekova na ovoj listi. Na osnovu ove liste se usaglašavaju odnosno donose kantonalne pozitivne liste lijekova koju usvajaju vlade kantona. Federalno ministarstvo zdravlja zaduženo je za praćenje i periodičnu evaluaciju Federalne esencijalne liste lijekova, kao i pozitivnih listi lijekova kantona, te se obavezuje na poduzimanje mjera u cilju osiguranja dostupnosti stanovništvu kvalitetnim, sigurnim, provjerenim i ekonomičnim lijekovima.⁷²

Odluka o utvrđivanju osnovnog paketa zdravstvenih prava⁷³ ima za cilj ujednačavanja osnovnih prava na nivou FBiH dok se na nivou kantona **može se utvrditi i veći obim osnovnog paketa zdravstvenih prava ukoliko se za to obezbijede sredstva**. Osnovni paket zdravstvenih prava utvrđuje prava osiguranika i članova njihovih porodica kao što su pravo na zdravstvenu zaštitu, pravo na lijekove prema federalnoj Odluci o Listi esencijalnih lijekova, pravo na korištenje ortopedskih i drugih pomagala, stomatološko-protetsku pomoć i stomatološko-protetske nadomjestke saglasno Listi ortopedskih i drugih pomagala koji se mogu propisivati u okviru obaveznog zdravstvenog osiguranja.

Odluka utvrđuje i listu usluga koje se **ne mogu** ostvariti na teret sredstava obaveznog zdravstvenog osiguranja kao što su liječenje banjsko-klimatskim faktorima i drugo banjsko liječenje, osim ukoliko nije uključeno u program rehabilitacije kao nastavak bolničkog liječenja, proteze koje nisu uvrštene u Listi ortopedskih i drugih i lijekovi koji se ne nalaze na Listi esencijalnih lijekova. Odluka uključuje listu zdravstvenih prava za neosigurane osobe i to, između ostalog, zdravstvena zaštita duševnih bolesnika koji zbog prirode i stanja bolesti mogu ugroziti svoj život ili život drugih osoba, ili oštetiti materijalna dobra, zdravstvena zaštita oboljelih od progresivnih neuromišićnih oboljenja, cerebralne paralize, multiple skleroze, zdravstvena zaštita u slučaju paraplegije i kvadriplegije. Ova prava finansiraju se sredstvima budžeta kantona ili općine prema mjestu zadnjeg prebivališta neosiguranog lica.

Treba napomenuti i Odluku o neposrednom sudjelovanju osiguranih osoba u troškovima korištenja zdravstvene zaštite u osnovnom paketu zdravstvenih prava⁷⁴ ili Odluku o plaćanju participacije koja propisuje oslobađanje od plaćanja usluga u zdravstvenoj zaštiti nekih kategorija osoba, uključujući slijedeće kategorije osoba sa invaliditetom:

- vojni invalidi sa utvrđenim invaliditetom od 60% i više,
- civilne žrtve rata i invalidi sa utvrđenim invaliditetom preko 60%,
- članovi porodica šehida odnosno članovi porodica poginulih ili umrlih boraca od posljedica ranjavanja, a koji su bili pripadnici Vojske Federacije Bosne i Hercegovine,
- osigurana lica - štićenici socijalnih ustanova, itd.

69 Zakon o zdravstvenom osiguranju FBiH „službene novine FBiH“ br. 30/97, 7/02 i 70/08, poglavlje «Zdravstvena zaštita», član 33.

70 U R E D B A/IZMJENE I DOPUNE UREDBE o obimu, uslovima i načinu ostvarivanja prava osiguranih lica na korištenje ortopedskih i drugih pomagala, endoproteza, stomatološko-protetske pomoći i stomatološko-protetskih nadomjestaka Kanton Sarajevo iz 2008 i 2009; dostupno na <http://www.kzzosa.ba/index.php?type=0&a=29>, stranica posjećena 14.06.2013. ili Odluka o listi lijekova koji se propisuju i izdaju na teret sredstava Zavoda zdravstvenog osiguranja Kantona Sarajevo kao i načinu njihovog propisivanja (Službene novine Kantona br. 9/09) i Odluka o dopuni Odluke o listi lijekova koji se propisuju i izdaju na teret sredstava Zavoda zdravstvenog osiguranja Kantona Sarajevo kao i načinu njihovog propisivanja i izdavanja (Službene novine Kantona br. 26/09), dostupno na <http://www.kzzosa.ba/index.php?type=0&a=3>, stranica posjećena 14.06.2013

71 Odluka o Listi esencijalnih lijekova neophodnih za osiguranje zdravstvene zaštite u okviru standarda obaveznog zdravstvenog osiguranja u Federaciji Bosne i Hercegovine, "Službene novine FBiH", broj 75/11., dostupno na <http://www.fmoh.gov.ba/index.php/preporucujemo/esencijalna-lista-lijekova>. Stranica pregledana 14.03.2013

72 Ibid.

73 Odluka o utvrđivanju osnovnog paketa zdravstvenih prava („Službene novine FBiH“, broj 21/09)

74 Odluku o maksimalnim iznosima neposrednog sudjelovanja osiguranih osoba u troškovima korištenja pojedinih vidova zdravstvene zaštite u osnovnom paketu zdravstvenih prava („Službene novine FBiH“, broj 21/09).

Od plaćanja participacije oslobođena su osigurana lica koja boluju od sljedećih bolesti, i **to samo za korištenje zdravstvene zaštite za tu bolest:**

- paraplegije i kvadriplegije,
- mišićne distrofije,
- multiple skleroze,
- cerebralne paralize,
- duševnih poremećaja.

Svaka osigurana osoba, uključujući i osobe sa invaliditetom, ima pravo na slobodan izbor doktora opće prakse i stomatologa, kao i mogućnost ostvarivanja prava na lijekove i cjepiva u skladu s provedbenim propisima temeljenim na načelima zdravstvene struke i medicinske etike.

Zakonom o zdravstvenoj zaštiti RS⁷⁵ i Zakonom o zdravstvenom osiguranju RS⁷⁶ propisuje se pravo na zdravstvenu zaštitu i osiguranje svima bez diskriminacije po bilo kojem osnovu uključujući i invaliditet. Obaveznim zdravstvenim osiguranjem obuhvaćeni su svi građani i imaju pravo na: zdravstvenu zaštitu, naknadu plate za vrijeme bolovanja i druga prava utvrđena zakonom i aktima Fonda zdravstvenog osiguranja RS. Osiguranici su, između ostalih, lica kojima je priznato pravo na zdravstveno osiguranje prema Zakonu o pravima boraca, ratnih vojnih invalida i porodica poginulih boraca, nezaposlena lica dok su redovno prijavljena u Zavodu za zapošljavanje, korisnici penzije i prava po osnovu smanjene radne sposobnosti, lica koja su korisnici stalne novčane pomoći i lica smještena u ustanovu socijalne zaštite prema Zakonu o socijalnoj zaštiti⁷⁷ ako nisu osigurana po drugom osnovu, itd. Propisuje se pravo na zdravstvenu zaštitu kod ljekara porodične medicine, konsultativnih i dijagnostičkih službi, u bolnici, klinici i specijalizovanim bolnicama, a koriste je u najbližoj zdravstvenoj ustanovi u mjestu prebivališta. Rehabilitaciju u specijalizovanim ustanovama kao produženo bolničko liječenje, osiguranici mogu koristiti na uputu nadležne ljekarske komisije.⁷⁸ Pravo na ortopedska i druga pomagala regulisano je podzakonskim aktima Fonda zdravstvenog osiguranja RS.

Veći broj prava je regulisan je detaljno, kao i u FBiH podzakonskim aktima.⁷⁹ Organizacije osoba sa invaliditetom ukazuju da u praksi pravilnici i odluke u velikom broju slučajeva onemogućavaju, ograničavaju ili otežavaju pristup pravima na zdravstvenu zaštitu i osiguranje osoba sa invaliditetom.

75 Službeni glasnik Republike Srpske, broj: 106/09

76 Službeni glasnik Republike Srpske, broj: 18/99, 51/01, 70/01, 51/03, 57/03, 17/08, 01/09, 01/09, 106/09

77 Službeni glasnik Republike Srpske, broj: 37/12

78 Pravilnik o uslovima i načinu ostvarivanja prava na produženu medicinsku rehabilitaciju u specijalizovanim ustanovama za rehabilitaciju („Službeni glasnik RS broj: 63/10 i Uputstvom o primjeni Pravilnika o uslovima i načinu ostvarivanja prava na produženu medicinsku rehabilitaciju u specijalizovanim ustanovama za rehabilitaciju („Službeni glasnik RS broj: 68/10)

79 Pravilnik o sadržaju, obimu i načinu ostvarivanja prava na zdravstvenu zaštitu («Službeni glasnik RS» 102/11, 117/11, 128/11, 101/12), Pravilnik o sadržaju, obimu i načinu ostvarivanja prava na zdravstvenu zaštitu, Odlukom o participaciji («Službeni glasnik RS» 63/10, 73/10, 101/10, 42/11, 70/11, 102/11, 13/12, 28/12, 40/12, 87/12, 18/13, 42/13 Pravilnik o uslovima i načinu ostvarivanja prava na produženu medicinsku rehabilitaciju u specijalizovanim ustanovama za rehabilitaciju («Službeni glasnik RS» 63/10), Uputstvo o primjeni Pravilnika o uslovima i načinu ostvarivanja prava na produženu medicinsku rehabilitaciju u specijalizovanim ustanovama za rehabilitaciju («Službeni glasnik RS» 68/10), Odluka o usvajanju Cjenovnika zdravstvenih usluga Fonda zdravstvenog osiguranja Republike Srpske (Službeni glasnik RS 63/10, 73/10, 101/10, 42/11, 70/11, 102/11, 13/12, 40/12, 56/12, 87/12, 101/12), Pravilnik o utvrđivanju svojstva osiguranog lica, matičnoj evidenciji i zdravstvenoj knjižici ("Službeni glasnik RS" 102/11, 40/12, 56/12)

Odgovor institucija u primjeni Konvencije i zakona u BiH

Na koji način se osobama sa intelektualnim teškoćama osigurava informacija o načinu liječenja, komunikacija sa pacijentom, kakva je dostupnost prostorija? Da li je osoblje zdravstvenih centara prošlo obuku o pravima osoba sa invaliditetom? Da li postoje centri za rehabilitaciju, centri u zajednici i koliko su dostupni? Da li zdravstvena institucija ima mehanizam za upućivanje na tretmane rehabilitacije, psihosocijalne pomoći u zajednici?

Analizirano:

Sarajevo: 9 domova zdravlja Kantona Sarajevo, Opće bolnice "Prim. dr. Abdulah Nakaš" i JU „Apoteke Sarajevo“

Tuzla: JZU UKC Tuzla; JZU Dom zdravlja sa Poliklinikom „Dr. Mustafa Šehović“

Banjaluka: Fond zdravstva RS, Javni fond za dječiju zaštitu RS, Dom zdravlja – ambulanta porodične medicine „Lauš“, Moja apoteka „Lauš“, Centar za medicinska istraživanja

Trebinje: Opšta bolnica, Dom zdravlja, apoteka, Dispanzer za djecu, Centar za mentalno zdravlje, Regionalni zavod zdravlja

Prostori institucija koje osiguravaju zdravstvenu zaštitu uglavnom su prilagođeni do ulaza i imaju prilagođen ulaz, dok u većini institucija uopće nije prilagođeno kretanje osoba koje su korisnici kolica. Odlazak na više spratove je moguć samo u ponekim institucijama, a prilagođeni toaleti su izuzetak a ne pravilo. Čak ni ambulante porodične medicine nemaju prilagođeno kretanje unutar institucije, ni prilagođene toalete. Nijedna od ispitanih institucija ne omogućava komunikaciju putem Brajevog pisma, zvučne signalizacije i gestovnog jezika.

Zdravstvene institucije ne distribuiraju informativne materijale za osobe s invaliditetom o načinu na koji mogu ostvariti prava/usluge u okviru ovih institucija. Informacije, ako ih ima, odnose se na sve pacijente (kroz printane materijale, informacije na displejima, web stranicama).

Posebne procedure u informisanju i liječenju osoba sa invaliditetom zdravstvene institucije uglavnom nemaju i procedure se odnose na sve pacijente npr. Procedura o pristanku pacijenta na hirušku intervenciju, Procedura o tretmanu pacijenata koji odbijaju neki tretman i sl. Opšta bolnica u Trebinju jedina ima posebnu proceduru koja se odnosi na pacijente sa invaliditetom - Prijem pacijenta sa invaliditetom, ostalo su procedure koje važe za sve pacijente.

Informacije za osobe sa intelektualnim invaliditetom se uglavnom pružaju kroz saradnju sa roditeljima/starateljima. Čest je slučaj, da se terapijske i dijagnostičke metode uvijek prezentuju onima koji dođu u pratnji osoba s invaliditetom, što više predstavlja izbjegavanje komunikacije, a ne prilagodbu komunikacije (pa se to čak radi i osobama sa invaliditetom koje nemaju intelektualnih teškoća). Osobe sa intelektualnim teškoćama usluge apoteke u Trebinju koriste u pratnji staratelja.

U Republici Srpskoj informacije o načinu liječenja pacijentima sa invaliditetom, kao i svim ostalim pacijentima, pruža Zaštitnik prava osiguranih lica. U svakoj organizacionoj jedinici Fonda, odnosno u svakoj opštini u RS, imenovani su zaštitnici prava osiguranih lica. Njihova je uloga da osiguranim licima obezbijede odgovor na sva njihova pitanja, da im pruže stručnu i tehničku pomoć kod ostvarivanja pojedinih prava, kao i da evidentiraju sve primjedbe i pritužbe osiguranih lica i da ih upute u proceduru zaštite prava. Ime i prezime zaštitnika prava osiguranih lica u opštini i broj kontakt telefona, mogu se pronaći na internet stranici Fonda (www.zdravstvo-srpske.org) kao i na plakatima koji su postavljeni u kancelarijama i poslovnicama Fonda, u domovima zdravlja, bolnicama,

apotekama, apotekama, ortopedskim radnjama, kao i na flajerima, koje osigurana lica mogu dobiti prilikom ovjere knjižice.

Rijetke zaposlene osobe u zdravstvu su prošle edukaciju o pravima i pristupu prema osobama s invaliditetom. Pravila i uputstva za postupanje i komunikaciju, sankcije za kršenje, mehanizam kršenja i kontrole poštovanja prava osoba s invaliditetom najčešće su ona koja važe za sve građane.

Svi pacijenti koji prođu kroz određeni tretman u okviru domova zdravlja ili bolnica upućuju se u nadležne institucije, pa tako i Centre za rehabilitaciju u zajednici i Centre za mentalno zdravlje.

- Strategijom mentalnog zdravlja RS, koja je donesena 2012 godine je predviđeno da na svakih 25 000 stanovnika bude jedan CMZ. Trenutno ima 19 centara za mentalno zdravlje u RS, a u pripremi su još tri centra. Intresantno je da su usluge CMZ dostupne i neosiguranim građanima;
- Programi podrške osobama s invaliditetom koji su se zbog nesreće ili oboljenja suočili s invaliditetom ne postoje ni u jednom domu zdravlja;
- Udruženja obezbjeđuju besplatnu rehabilitaciju lica sa invaliditetom u zajednici ali samo svojih članova (udruženje distrofičara obezbjeđuje usluge personalne asistencije za svoje članove i usluge taksi prevoza za korisnike kolica u gradu Banja Luka);
- U protetičkim/rehabilitacionim centrima podrška uglavnom nije prilagođena potrebama žena s invaliditetom (u jednom domu zdravlja u Sarajevu navode da u okviru centra za rehabilitaciju postoje žene fizioterapeuti za edukaciju pacijentica s amputacijom).

Iskustva osoba sa invaliditetom u ostvarivanju prava

Učesnici fokus grupa su istakli probleme u pristupu pravu na zdravlje. Smatraju da su revizije invaliditeta za hronična i druga teška oboljenja nepotrebne jer su skupe, a poznato je da se stanje oboljelog ne može popraviti već može biti samo gore. Svaki izlazak na komisiju koja vrši kategorizaciju košta 200 KM, a plaća je lično osoba sa invaliditetom. Jedan od učesnika fokus grupe u Trebinju je istakao da je stanje invalidnosti ili briga za osobu sa invaliditetom u porodici izuzetno skupa te da takva situacija i velika nebriga države dovodi ove porodice ili osobe sa invaliditetom na rub siromaštva.

Roditeljima djece sa mentalnim invaliditetom problem predstavlja boravak djece u bolnici, jer kao pratnja djetetu u bolnici može biti smještena samo majka. U slučaju kada je majka zaposlena, otac ne može biti smješten sa djetetom u bolnicu ukoliko nisu u mogućnosti samostalno finansirati svoj boravak sa djetetom u bolnici.

Učesnici FG su istakli problem postojanja malog broja ili u nekim dijelovima potpuni nedostatak stomatologa koji pružaju usluge osobama sa mentalnim invaliditetom. Stomatolozi u velikom broju slučajeva, i kada pružaju usluge, ne vrše popravak već samo vađenje zuba osobama sa mentalnim invaliditetom. Ovo je naročito karakteristično za manja mjesta u cijeloj BiH.

Odlazak u rehabilitacijske centre osoba sa invaliditetom je ograničen jer je povezan sa samofinansiranjem za najveći broj kategorija ovih osoba. Osobe sa invaliditetom koje su oslobođene plaćanja participacije često se nalaze u situaciji da im medicinski radnici naplaćuju participaciju jer nisu informisani i ne poznaju svoje pravo da ostvare usluge bez plaćanja participacije.

Osobe sa invaliditetom se žale na needucirano osoblje zdravstvenih institucija u komunikaciji i tretmanu osoba sa invaliditetom. Nema razvijene senzibilnosti prilikom čekanja na red pred amulantom, samo ratni vojni invalidi imaju prednost, druge osobe sa invaliditetom ne. Kod prozivanja za ulazak u ambulantu ne vodi se računa da li je osoba oštećenog sluha. U komunikaciji, medicinsko osoblje se obraća pratiocu iako je slijepa osoba prisutna. Poseban problem je ginekološki tretman žena koja koriste kolica, vezano uz predrasude o seksualnom životu, needukovanost za sam porođaj, a što je detaljnije obrađeno u narednom članu (Žene sa invaliditetom).

Pristup različitim zdravstvenim ustanovama svi navode kao problem. U velikom broju domova zdravlja u kojima osobe u kolicima ne mogu doći do laboratorije, na prostoru ispred doma zdravlja medicinsko osoblje vadi krv osobama koja koriste kolica u kretanju.

Član 6: Žene s invaliditetom

Iako aspekt rodne ravnopravnosti mora biti integriran u sve članove Konvencije, ovaj dio Izvještaja razmatra zakone i politike koje ciljaju ka ostvarivanju rodne ravnopravnosti i nediskriminacije odnosno mjere koje ciljaju ka osiguranju punog razvoja, napredovanja i osnaživanja žena sa invaliditetom te osiguranja mogućnosti ostvarivanja svih prava na ravnopravnoj osnovi kao i eliminisanja svih formi diskriminacije na osnovu spola ili roda.

Relevantni propisi

BiH je usvojila dva važna zakona koja se tiču rodne ravnopravnosti. Zakon o ravnopravnosti spolova⁸⁰ propisuje ravnopravnost žena i muškaraca u svim oblastima društva, uključujući ali ne ograničavajući se na oblasti obrazovanja, ekonomije, zapošljavanja i rada, socijalnoj i zdravstvenoj zaštiti, sportu, kulturi, javnom životu i medijima, bez obzira na bračno i porodično stanje (član 2.). Ovaj Zakon **zabranjuje diskriminaciju bilo koje osobe ili grupe po osnovu spola** (član 3.). Nadalje, Zakon zabranjuje nasilje po osnovu spola uključujući svako djelovanje kojim se nanosi ili može biti nanijeta fizička, psihička, seksualna ili ekonomska šteta ili patnja, kao i prijetnja takvim djelovanjem koje sputavaju osobu ili grupu osoba da uživa u svojim ljudskim pravima i slobodama u javnoj i privatnoj sferi života (član 6.). Nadležne vlasti obavezne su poduzeti odgovarajuće mjere radi eliminacije i sprečavanja nasilja po osnovu spola.

Zakon o zabrani diskriminacije u BiH⁸¹ definira diskriminaciju kao svako različito postupanje, uključujući **svako isključivanje, ograničavanje ili davanje prednosti nekoj osobi ili grupi po osnovu** bilo koje njihove stvarne ili pretpostavljene karakteristikama uključujući i spol, **odnosno bilo koje okolnosti** koja ima za svrhu ili posljedicu da bilo kojoj osobi ili grupi onemogući ili ugrozi priznavanje, uživanje ili ostvarivanje prava u svim oblastima života. Ovaj zakon ne navodi eksplicitno invalidnost kao zabranjenu osnovu razlikovanja međutim, zakon podrazumijeva otvorenu definiciju diskriminacije što podrazumijeva zabranu razlikovanja po bilo kojem osnovu uključujući i invaliditet.

S druge strane ovaj Zakon navodi pravo države da uvodi mjere pozitivne diskriminacije odnosno privremene posebne mjere kojima se spriječavaju ili nadoknađuju štete koje osobe ili grupe osoba trpe i to naročito **za pripadnike ugroženih grupa, kao što su: invalidna lica**, čime se omogućava njihovo puno učešće u svim oblastima života (član 5.). Isti član predviđa uvođenje mjera koje su zasnovane na realizaciji „razumnih prilagođavanja s ciljem osiguravanja principa jednakog postupanja u odnosu na invalidna lica. Poslodavci su zato prema potrebi u konkretnom slučaju dužni preduzeti odgovarajuće mjere, radi omogućavanja da invalidno lice ostvari pristup, učestvuje ili napreduje u zaposlenju, odnosno da učestvuje u obuci, ako takve mjere ne nameću nesrazmjern teret poslodavcu“ (član 5. f).

Gender akcionim plan BiH (2007)⁸² predviđene su neke mjere i to u dijelu Socijalna inkluzija „inicirati izradu politika za osobe s invaliditetom, uvažavajući specifične potrebe žena i muškaraca i osigurati jednak nivo pristupa uslugama i adekvatnoj zaštiti“ (tačka 8.); u okviru cilja Zdravlje, prevencija i zaštita „razviti gender senzitivnu strategiju za pružanje zdravstvene zaštite osobama s različitim stupnjevima i oblicima invalidnosti“ (tačka 5); Cjeloživotno obrazovanje „osmisliti dodatne programe

⁸⁰ Zakon o ravnopravnosti spolova BiH-prečišćeni tekst („Službeni glasnik BiH“, br. 32/10),

⁸¹ Zakon o zabrani diskriminacije u BiH („Službeni glasnik BiH“ br. 59/09)

⁸² Gender akcioni plan u BiH 2007, pregledan 10.06.2013., dostupan na http://www.arsbih.gov.ba/images/documents/gap_bih.pdf

koji motiviraju žene i muškarce, a naročito pripadnike/ce manjina i vulnerabilnih grupa da nastave školovanje“ pri čemu se u tekstu ovog dokumenta pod vulnerabilnim grupama podrazumijevaju i osobe sa invaliditetom (tačka 12).

Država prepoznaje posebnu ranjivost žena sa invaliditetom u Izvještaju o praćenju primjene UN Konvencije o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena.⁸³ Ovaj Izvještaj ističe da su žene sa invaliditetom posebno podložne višestrukoj diskriminaciji „naročito u oblasti rada i zapošljavanja, iako je usvojena Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom. Država nema posebnih programa zapošljavanja, prekvalifikacije ili rehabilitacije koje se odnose na žene sa invaliditetom, a također nema relevantnih statistika, podataka niti posebnih mjera za zaštitu žena sa invaliditetom u oblasti rada i zapošljavanja.⁸⁴“

Navode se podaci Republičkog zavoda za zapošljavanje RS iz 2009. godine koji ukazuju na upadljivo veći broj prijavljenih nezaposlenih muškaraca nego žena. Također, nerazmjerno veći broj muškaraca u odnosu na žene sa invaliditetom su direktno zaposleni sredstvima Fonda za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje invalida. Ovi podaci mogu ukazivati da je među (ne)zaposlenim osobama sa invaliditetom veliki broj ratnih vojnih invalida muškaraca, ali i da je manji broj žena sa invaliditetom koje su upoznate sa programima pomenutog Fonda, koje su tražile zaposlenje ili sredstva za pokretanje vlastitog biznisa.⁸⁵

Iskustva osoba sa invaliditetom u ostvarivanju prava

Žene sa invaliditetom naročito ukazuju na diskriminaciju u pristupu pravima iz zdravstvene zaštite, i to pristup ginekološkoj zaštiti i zaštiti trudnica. Pored nedostatka odgovarajućih stolova za pregled žena koje se teško kreću odnosno žena koje se kreću uz pomoć kolica, većina zdravstvenog osoblja nije edukovana za preglede ili porođaj žena sa invaliditetom. Žene sa invaliditetom ističu neprofesionalni odnos i predrasude o njihovoj seksualnosti od strane zdravstvenog osoblja. Veliki broj učesnica fokus grupa je istakao da ljekari prilikom ginekološkog pregleda zahtjevaju prisustvo ličnog asistenta što ugrožava ženino pravo na privatnost. Roditelji osoba sa mentalnim invaliditetom su skrenuli pažnju na ograničen broj pelena koji se ostvaruju preko zavoda za zdravstveno osiguranje u Republici Srpskoj jer žene sa invaliditetom dobijaju isti broj pelena kao i muškarci iako imaju povećanu potrebu za pelenama u fertilnom periodu. Izrada protetskih dodataka za žene sa visokom amputacijom nogu je u nekim slučajevima problematična zbog malog broja protetičarki.

Pitanje ostvarivanja starateljstva nakon razvoda, za žene sa invaliditetom je također problematično. Učesnice FG su skrenule pažnju da kod davanja mišljenja o dodjeli starateljstva nad djecom kod razvoda braka, uposlenici centra predlažu da se dijete dodjeli „zdravom“ roditelju, zanemarujući djetetov najbolji interes, pa čak iako je takav roditelj bio nasilan, smatrajući da osoba sa invaliditetom nije u mogućnosti samostalno odgajati dijete. Ne govori se, i nema aktivnosti na prevenciji i borbi protiv nasilja nad ženama sa invaliditetom. Strategija (prevencije i) borbe protiv nasilja u porodici na svim nivoima nemaju posebnih mjera za prevencije i borbe protiv nasilja u porodici nad ženama sa invaliditetom. Slijepe žene ističu da se ne osjećaju ugodno ili sigurno zatražiti pomoć nepoznatih ljudi

83 Agencija za ravnopravnost spolova BiH, *Četvrti i peti periodični CEDAW izvještaj Bosne i Hercegovine*, (maj 2011. godine), pregledan 11.06.2013., dostupan na http://www.arsbih.gov.ba/images/documents/cedaw_4_5_bhs.pdf

84 Ibid. Tačka 270.

85 Ibid. Tačka 273. i 273.

kod kretanja zbog straha od uznemiravanja ili nasilja. Neke od slijepih osoba smatraju da je ženama teže samostalno kretanje sa bijelim štapom.

Žene sa invaliditetom smatraju da nisu ravnopravne unutar pokreta osoba sa invaliditetom, te nisu zadovoljne malim brojem žena predstavnica u savjetodavnom tijelu vlade BiH.⁸⁶

Ženske nevladine organizacije iz BiH su pripremile Alternativni izvještaj o primjeni UN Konvencije o eliminaciji diskriminacije žena i ženskim ljudskim pravima koji u okviru dijela o marginalizovanim ženama izvještava o položaju žena sa invaliditetom.⁸⁷

86 Ibid. Prava za sve i ICVA, podaci prikupljeni kroz istraživanje o praćenju primjene UN Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom u Bosni i Hercegovini. Istraživanje je uključilo provođenje fokus grupa sa najmanje 100 učesnika_ca, terensko istraživanje kroz individualne polustrukturane intervjue i upitnike insitucijama na području 4 regije (Sarajevo, Trebinje, Tuzla i Banja Luka). Od deset članova Vjeća za osobe sa invaliditetom Bosne i Hercegovine ispred organizacija osoba sa invaliditetom, tri su žene.

87 A. Petrić i druge, Dodatak 3. Alternativnom izvještaju o implementaciji CEDAW konvenciji i ženskim ljudskim pravima u Bosni i Hercegovini, pregledan 11.06.2013., dostupan na: [http://www.rightsforall.ba/publikacije-bs/docs-bs/AnnexotheAlternativeReport\(BHSandENG\).pdf](http://www.rightsforall.ba/publikacije-bs/docs-bs/AnnexotheAlternativeReport(BHSandENG).pdf)

Preporuke

Institucije izvršne i zakonodavne vlasti u BiH, primarno ministarstva za socijalnu zaštitu i relevantne parlamentarne komisije, trebaju kroz zakone koji regulišu prava osoba sa invaliditetom eliminirati postojeću diskriminaciju osoba sa invaliditetom prema načinu nastanka invaliditeta i direktno primijeniti odredbe Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom, Zakona o zabrani diskriminacije BiH i usvojenih strategija i politika za izjednačavanje mogućnosti osoba sa invaliditetom.

Relevantna ministarstva moraju osigurati dosljednu primjenu donešenih zakona u praksi kroz uvođenje sistema kontinuiranog praćenja primjene donešenih zakona unutar institucija pod svojom nadležnosti i uvođenje odgovornosti za propuste u primjeni zakona. S druge strane, institucije zakonodavne vlasti, primarno odgovarajuće parlamentarne komisije, trebaju uvesti sistem nadzora nad primjenom donešenih zakona kroz uvođenje redovnog izvještavanja od strane relevantnih ministarstava prema parlamentima.

Ministarstva socijalne zaštite, ministarstva zdravlja, ministarstva obrazovanja, ministarstva unutrašnjih poslova (a naročito policijske službe) trebaju u institucijama pod svojom nadležnosti uvesti redovne programe obrazovanja zaposlenih o pravima osoba sa invaliditetom kako bi institucije unaprijedile nivo komunikacije sa osobama sa invaliditetom, otklonile postojeće predrasude i diskriminaciju i adekvatno odgovorile na potrebe osoba sa invaliditetom.

Ministarstvo zdravlja i zdravstvene institucije, naročito, trebaju uvesti dodatnu, specifičnu edukaciju osoblja o pružanju usluga osobama sa invaliditetom na prilagođene načine specifične za svaku vrstu invaliditeta.

Institucije trebaju razmotriti uvođenje posebnih procedura i pravilnika za ostvarenje pristupačnosti pravima za osobe sa invaliditetom u svim institucijama i uvesti mjere za sankcionisanje diskriminatornog ponašanja od strane zaposlenih u instituciji.

Građevinske i sve druge inspekcije koje prate primjenu zakona u oblasti građenja moraju uvesti dosljedno i oštro sankcionisanje institucija koje ne poštuju pravila o građenju i obnovi saobraćajnica ili objekata i koje ne osiguravaju neometan pristup osobama sa invaliditetom. Dodatno, inspekcije bi zajedno sa udruženjima osoba sa invaliditetom trebale iznaći model saradnje pri ocjenjivanju da li su određeni zahvati u tokom građenja saobraćajnica i objekata u skladu sa propisima i da li omogućuju kretanje osoba sa invaliditetom.

Policijske službe trebaju biti ažurnije i efikasnije u uklanjanju i kažnjavanju nepropisno parkiranih vozila na trotoarima koja onemogućavaju kretanje osoba sa invaliditetom. Sama udruženja osoba sa invaliditetom trebaju biti agilnija u pritisku na policijske službe stalnim prijavljivanjem nepropisno parkiranih vozila.

Ministarstva socijalne zaštite trebaju donijeti odlučan i ujednačen stav o primjeni člana Konvencije koji se odnosi na mogućnost života u zajednici i osigurati da sredstva prate osobu za koju god opciju se odluči – život u specijaliziranoj ustanovi ili za život u zajednici.

Službe za socijalni rad prepoznaju potrebu za boljom uslugom i pružanjem podrške populaciji osoba sa invaliditetom. Shodno tome, preporučuje se uža specijalizacija kroz posebni servis službi/centara za socijalni rad koji bi se bavio problematikom osoba sa invaliditetom.

Ministarstva obrazovanja u skladu sa Zakonom o osnovnom i srednjem obrazovanju trebaju osigurati dodatna sredstva za efikasno uvođenje inkluzije u škole (kroz postepeno uvođenje pune inkluzije u određen broj škola u svakoj sredini) što će uključiti, između ostalog, arhitektonsko prilagođavanje potrebama djece s invaliditetom, stalne stručne timove (defektolozi, psiholozi) i asistente u nastavi, i edukaciju nastavnog osoblja o načinu prilagođavanja nastave za djecu sa invaliditetom. Ministarstvo treba donijeti Pravilnik o inkluziji koji će zakonski obavezati škole da sistematski pristupe provođenju inkluzivne nastave i dati im neophodne smjernice. Specijalne škole, ojačane u profesionalnom i stručnom kapacitetu mogu se koristiti kao dodatni resursi u sprovođenju inkluzivnog obrazovanja.

Potrebno je u svakoj regiji i/ili lokalnoj zajednici U BiH obezbijediti školovanje djece sa invaliditetom, specifično sa gubitkom vida (što je trenutno veliko problem u Republici Srpskoj), kako djeca ne bi morala biti odvojena od porodice i kako porodice na bi imale velike troškove pri školovanju djece.

Potrebno je hitno osnivanje ustanova i/ili osiguravanje podrške postojećim organizacijama koje pružaju obuku osobama koje su invaliditet zadobile tokom svog života (za samostalno kretanje u mikro sredini i makro sredini sa bjelim štapom, uz pomoć pasa vodiča, za korištenje Brajevog pisma, računara, i za prilagodbu na samostalan život osobama koja koriste kolica, proteze i sl.).

U postojeće politike rodne ravnopravnosti i zaštite žena od nasilja na osnovu spola potrebno je ugraditi jasne mjere koje ciljaju na unaprjeđenje ravnopravnosti žena sa invaliditetom. Politike jednakih mogućnosti također moraju imati posebne mjere za ostvarivanje ravnopravnosti žena sa invaliditetom i to naročito u oblasti zdravstvene zaštite kao i obrazovanja, zapošljavanja, i sl.

Potrebno je da državne institucije pokrenu programe informiranja osoba sa invaliditetom o njihovim pravima.

Prilog 1: relevantni članovi Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom u Bosni i Hercegovini**Član 8
PODIZANJE SVIJESTI**

1. Države potpisnice se obavezuju usvojiti trenutačne, učinkovite i odgovarajuće mjere u svrhu:
 - (a) podizanja svijesti cijelog društva, uključujući i na nivou porodice, o osobama s invaliditetom, kao i unaprjeđivanja poštivanja njihovih prava i dostojanstva;
 - (b) borbe protiv stereotipa, predrasuda i štetnih postupaka prema osobama s invaliditetom na svim područjima života, uključujući one zasnovane na spolu i dobi;
 - (c) podizanje svijesti o sposobnostima i doprinosu osoba s invaliditetom.

2. Mjere za postizanje navedenih ciljeva uključuju:
 - (a) Pokretanje i održavanje djelotvornih kampanja podizanja svijesti javnosti osmišljenih tako da:
 - (i) potiču spremnost prihvaćanja prava osoba s invaliditetom;
 - (ii) promoviraju pozitivno gledanje na osobe s invaliditetom i veći stupanj društvene svijesti o osobama s invaliditetom;
 - (iii) promoviraju priznavanje vještina, zasluga, sposobnosti i doprinosa osoba s invaliditetom na radnom mjestu i tržištu rada;
 - (b) Poticati izgradnju stavova kojima se poštuju prava osoba s invaliditetom na svim nivoima obrazovnog sistema, uključujući svu djecu od rane dobi;
 - (c) Podsticanje svih sredstava javnog informisanja da osobe s invaliditetom prikazuju u skladu s ciljevima ove Konvencije;
 - (d) Promoviranje programa obuke za podizanje nivoa svijesti o osobama s invaliditetom i njihovim pravima.

**Član 9
PRISTUPAČNOST**

1. Kako bi se osobama s invaliditetom omogućilo nezavisno življenje i potpuno sudjelovanje u svim područjima života, države potpisnice ove Konvencije poduzimaju odgovarajuće mjere kako bi im osigurale pristup, na ravnopravnoj osnovi s drugim osobama, izgrađenom okruženju, prijevozu, informacijama i komunikacijama, uključujući informacijske i komunikacijske tehnologije i sisteme, kao i ostalju opremu, prostorima i uslugama namijenjenim javnosti, kako u urbanim tako i u ruralnim područjima. Te mjere, koje uključuju identifikaciju i uklanjanje prepreka i barijera pristupačnosti, odnose se, između ostalog na:
 - (a) građevine, puteve, prijevoz i druge zatvorene i otvorene prostore, uključujući škole, stambene objekte, zdravstvene ustanove i radna mjesta;
 - (b) informacije, komunikacije i druge usluge, uključujući elektroničke usluge i službe hitnih intervencija.

2. Države potpisnice također će poduzeti odgovarajuće mjere radi:
 - (a) razvijanja, širenja i praćenja provođenja minimalnih standarda i smjernica za pristupačnost prostora i usluga otvorenih ili namijenjenih javnosti;
 - (b) osiguravanja da privatna pravna lica koja pružaju prostore, sredstva i usluge otvorene ili namijenjene javnosti vode računa o svim aspektima pristupačnosti za osobe s invaliditetom;
 - (c) pružanja obuke svim relevantnim subjektima i akterima o pitanjima pristupačnosti s kojima se suočavaju osobe s invaliditetom;

- (d) osiguravanja natpisa na Braillevom pismu i u lako čitljivom i razumljivom obliku u zgradama i drugim prostorima otvorenim za javnost;
- (e) osiguravanja oblika lične pomoći i posrednika, uključujući vodiče, čitače i tumače znakovnog jezika, kako bi se olakšao pristup javnim objektima i prostorima otvorenim za javnost;
- (f) promoviranja drugih odgovarajućih oblika pomoći i podrške osobama s invaliditetom, kako bi im se osigurao pristup informacijama;
- (g) promoviranja pristupačnosti osobama s invaliditetom novih informacijskih i komunikacijskih tehnologija i sistema, uključujući Internet;
- (h) promoviranja oblikovanja, razvoja, proizvodnje i distribucije dostupnih informacijskih i komunikacijskih tehnologija i sistema u ranoj fazi, tako da te tehnologije i sistemi postanu pristupačni uz minimalne troškove;

Član 12.

JEDNAKOST PRED ZAKONOM

1. Države potpisnice ponovo potvrđuju da osobe s invaliditetom imaju pravo svuda na priznanje pravne i poslovne sposobnosti.
2. Države potpisnice prihvaćaju da osobe s invaliditetom u svim područjima života uživaju pravnu i poslovnu sposobnost ravnopravno s drugim osobama.
3. Države potpisnice će poduzeti odgovarajuće mjere da osobama s invaliditetom osiguraju potrebnu pomoć za ostvarivanje njihove pravne i poslovne sposobnosti.
4. Države potpisnice osiguravaju da sve mjere koje se odnose na uživanje pravne i poslovne sposobnosti predviđaju odgovarajuće i djelotvorne mehanizme zaštite koji će sprječavati zloupotrebu, u skladu s odredbama međunarodnog prava o ljudskim pravima. Ti mehanizmi zaštite će osigurati da mjere koje se odnose na uživanje pravne i poslovne sposobnosti poštuju prava, volju i sklonosti te osobe, da se isključi sukob interesa i zloupotreba uticaja, da su proporcionalne i prilagođene okolnostima u kojima se nalazi ta osoba, da se primjenjuju u najkraćem mogućem vremenu, te da podliježu redovnoj reviziji nadležnog, nezavisnog i nepristrasnog tijela vlasti ili sudskog tijela. Mehanizmi zaštite su proporcionalni stepenu u kom takve mjere utiču na prava i interese osobe.
5. U skladu s odredbama ovog člana, države potpisnice poduzet će odgovarajuće i učinkovite mjere kako bi osigurale jednako pravo osobama s invaliditetom da posjeduju ili nasljeđuju imovinu, da kontroliraju svoje financijske poslove i imaju jednak pristup bankovnim kreditima, hipotekama i drugim oblicima financijskog kreditiranja; te će osigurati da osobama s invaliditetom ne bude proizvoljno oduzeta imovina.

Član 13.

PRISTUP PRAVDI

1. Države potpisnice osigurat će učinkovit pristup pravdi osobama s invaliditetom, ravnopravno s drugim osobama, uključujući osiguravanje pogodnosti primjerenih dobi, kako bi se olakšala njihova stvarna uloga kao direktnih i indirektnih učesnika, uključujući i ulogu svjedoka, u svim sudskim postupcima, uključujući istražni postupak i druge prethodne faze postupka.
2. Kako bi pomogle u osiguravanju učinkovitog pristupa pravdi osobama s invaliditetom, države potpisnice promoviraju odgovarajuću obuku osoba koje rade u pravosuđu, uključujući policiju i zatvorsko osoblje.

Član 19.**NEZAVISNO ŽIVLJENJE I UKLJUČENOST U ZAJEDNICU**

Države potpisnice ove Konvencije priznaju jednako pravo svim osobama s invaliditetom na život u zajednici, s pravom izbora jednakim kao i za druge osobe, te poduzimaju djelotvorne i odgovarajuće mjere kako bi olakšale osobama s invaliditetom potpuno uživanje ovog prava i njihovo puno uključivanje i sudjelovanje u zajednici, uključujući i osiguranje da:

- (a) osobe s invaliditetom imaju mogućnosti izbora svog mjesta stanovanja, gdje i s kim će živjeti, ravnopravno s drugim osobama, te da nisu primorane živjeti po određenom programu;
- (b) osobe s invaliditetom imaju pristup nizu službi potpore u svojim domovima, ustanovama za smještaj i drugim službama za potporu u lokalnoj zajednici, uključujući ličnu asistenciju potrebnu za potporu življenju i uključivanju u zajednicu, i sprječavanje izolacije ili isključenosti iz zajednice;
- (c) usluge u lokalnoj zajednici, oprema i prostori namijenjeni općoj populaciji dostupni su na ravnopravnoj osnovi osobama s invaliditetom i u skladu su s njihovim potrebama.

Član 24.**OBRAZOVANJE**

1. Države potpisnice priznaju pravo osoba s invaliditetom na obrazovanje. S ciljem ostvarivanja ovog prava bez diskriminacije i na osnovu jednakih mogućnosti, države potpisnice osiguravaju inkluzivni sistem obrazovanja na svim nivoima, kao i cjeloživotno obrazovanje, usmjereno na:

- (a) puni razvoj ljudskog potencijala i osjećaja dostojanstva i vlastite vrijednosti, te jačanja poštivanja ljudskih prava, osnovnih sloboda i ljudske različitosti;
- (b) razvoj osobnosti osoba s invaliditetom, njihovih talenata i kreativnosti, te mentalnih i fizičkih sposobnosti, do punog potencijala;
- (c) omogućavanje djelotvornog sudjelovanja osoba s invaliditetom u slobodnom društvu.

2. U ostvarenju ovog prava, države potpisnice osiguravaju:

- (a) da osobe s invaliditetom nisu isključene iz općeg sistema obrazovanja na osnovu invaliditeta, te da djeca s invaliditetom ne budu isključena iz besplatnog i obaveznog osnovnog i srednjeg obrazovanja na osnovu invaliditeta;
- (b) da osobe s invaliditetom imaju dostupno inkluzivno, kvalitetno i besplatno osnovno i srednjoškolsko obrazovanje, na ravnopravnoj osnovi s drugim osobama, u zajednicama u kojima žive;
- (c) razumno prilagođavanje individualnim potrebama;
- (d) da osobe s invaliditetom dobiju potrebnu podršku, u sistemu općeg obrazovanja, kako bi se olakšalo njihovo stvarno obrazovanje;
- (e) da se osiguraju učinkovite individualizirane mjere potpore u okruženju koje najviše doprinosi akademskom i socijalnom razvoju, u skladu s ciljem potpunog uključivanja.

3. Države potpisnice omogućit će osobama s invaliditetom učenje životnih i socijalnih vještina kako bi se olakšalo njihovo puno i jednako sudjelovanje u obrazovanju i u zajednici. U tom cilju, države potpisnice će poduzeti sljedeće:

- (a) olakšati učenje Brailleovog pisma, alternativnog pisma, augmentativnih i alternativnih načina, sredstava i oblika komunikacije, vještina orijentacije i pokretljivosti, te olakšati podršku vršnjaka i mentorski rad;
- (b) olakšati učenje znakovnog jezika i promoviranje jezičnog identiteta zajednice gluhih osoba;
- (c) osigurati da se obrazovanje osoba, a posebno djece koja su slijepa, gluha ili gluho-slijepa obavlja na najprikladnijim jezicima i oblicima i sredstvima komunikacije za pojedinca, te u okruženju koje osigurava najveći mogući akademski i društveni razvoj.

4. Kako bi pomogle u ostvarivanju ovog prava, države potpisnice poduzet će odgovarajuće mjere za zapošljavanje nastavnika, uključujući one s invaliditetom, koji znaju znakovni jezik i/ili Brailleovo pismo, i obučit će stručnjake i osoblje koji rade na svim nivoima obrazovanja. Takva obuka treba uključivati svijest o invaliditetu i korištenje odgovarajućih augmentativnih i alternativnih načina, sredstava i oblika komunikacije, obrazovnih tehnika i materijala za potporu osobama s invaliditetom.

5. Države potpisnice osigurat će da osobe s invaliditetom imaju pristup općem tercijarnom obrazovanju, stručnom osposobljavanju, obrazovanju odraslih i cjeloživotnom učenju bez diskriminacije i na ravnopravnim osnovama kao i drugi. U tom cilju, države potpisnice će osigurati da se osobama s invaliditetom osiguraju razumne prilagodbe.

Član 25. ZDRAVSTVENA ZAŠTITA

Države potpisnice priznaju da sve osobe s invaliditetom imaju pravo na uživanje najvećeg mogućeg zdravstvenog standarda bez diskriminacije na osnovu invaliditeta. Države potpisnice poduzimaju sve odgovarajuće mjere kako bi osobama s invaliditetom osigurale pristup zdravstvenim uslugama i uslugama rehabilitacije vezanim za zdravstvenu zaštitu, koje će voditi računa o njihovom spolu. Države potpisnice posebno:

- (a) pružaju osobama s invaliditetom isti opseg, kvalitet i standard besplatnih ili dostupnih usluga i programa koje se pružaju ostalim građanima, uključujući i one u području spolnog i reproduktivnog zdravlja, te zdravstvene programe kojima je obuhvaćeno cijelo stanovništvo;
- (b) nastoje pružiti te zdravstvene usluge koje su posebno potrebne osobama s invaliditetom upravo zbog njihovog invaliditeta, uključujući ranu identifikaciju i intervenciju kad je potrebno, i usluge namijenjene svođenju na najmanju mjeru i sprječavanje daljnog invaliditeta, uključujući među djecom i starijim osobama;
- (c) osigurati da se te zdravstvene usluge nalaze što je bliže moguće zajednicama u kojima osobe s invaliditetom žive, uključujući ruralna područja;
- (d) tražiti od zdravstvenih radnika da osobama s invaliditetom pružaju zaštitu iste kvalitete koja se pruža drugima, uključujući i onu na osnovu slobodnog i informiranog pristanka, između ostaloga, podižući nivo svijesti o ljudskim pravima, dostojanstvu, nezavisnosti i potrebama osoba s invaliditetom kroz edukaciju i objavljivanje etičkih standarda u javnoj i privatnoj zdravstvenoj zaštiti;
- (e) zabraniti diskriminaciju osoba s invaliditetom u osiguravanju zdravstvenog osiguranja i životnog osiguranja, kada je takvo osiguranje dopušteno nacionalnim zakonodavstvom, te to osiguranje pružiti na pravičan i razuman način;
- (f) spriječiti diskriminatorno uskraćivanje zdravstvene zaštite ili zdravstvenih usluga ili hrane i pića na osnovu invaliditeta.

Član 6. ŽENE S INVALIDITETOM

1. Države potpisnice priznaju da su žene i djevojke s invaliditetom izložene višestrukoj diskriminaciji, te će u tom smislu poduzeti mjere kako bi im se osiguralo puno i ravnopravno uživanje svih njihovih ljudskih prava i osnovnih sloboda.

2. Države potpisnice poduzet će sve odgovarajuće mjere kako bi osigurale puni razvoj, napredak i jačanje položaja žena u cilju garantovanja korištenja i uživanja ljudskih prava i osnovnih sloboda navedenih u ovoj Konvenciji.

Prilog 2: Neki od propisa kojima se reguliše ostvarivanje prava iz Konvencije koji su bili predmet analize u Izvještaju i izabrani dokumenti

1. Zakon o prostornom planiranju i korištenju zemljišta na nivou Federacije Bosne i Hercegovine, „Službene novine FBiH,“ broj 2/2006, 72/07 i 32/08; Uredba o prostornim standardima, urbanističko-tehničkim uvjetima i normativima za sprječavanje stvaranja svih barijera za osobe sa umanjenim tjelesnim sposobnostima, „Službene novine FBiH, broj 48/09,“ Zakon o uređenju prostora i građenju (Sl.gl. RS br. 55/10), Pravilnik o uslovima za planiranje i projektovanje građevina za nesmetano kretanje djece i osoba sa umanjenim tjelesnim sposobnostima, „Službeni glasnik RS“ br. 44/11
2. Zakon o osnovama bezbjednosti saobraćaja na putevima u BiH “Službenom glasniku BiH” broj: 13/07, Pravilnikom o načinu obilježavanja vozila kojim upravlja osoba sa oštećenim ekstremitetima, „Službeni glasnik BiH“ broj 13/07., Zakona o javnom prijevozu FBiH („Službene novine FBiH“ br. 28/06 i 2/10), Zakon o prevozu u drumskom saobraćaju ("Službeni glasnik RS", br. 46/95 i 66/01)
3. Zakon o komunikacijama (Službeni glasnik BiH br. 31/03 i 75/06 i 31/10), Zakon o osnovama javnog RTV sistema i Zakon o javnom RTV servisu (Službeni glasnik br. 37/03) ali i Zakonom o Javnom radiotelevizijskom sistemu Bosne i Hercegovine (Zakon o JRTS-u), usvojenim 2005. godine; Zakon o radio televiziji Federacije BiH regulira RTV FBiH (Zakon o RTV-u FBiH); Zakon o radioteleviziji Republike Srpske bavi se RTRS-om (Zakon o RTRS-u).
4. Zakon o upravnom postupku, Zakon o obligacionim odnosima, Zakon o nasljeđivanju, Zakon o rješavanju sukoba zakona i nadležnosti u porodičnim i nasljednim stvarima, Zakon o vanparničnom postupku FBiH (Sl. novine FBiH br. 2/98, 39/04, 73/05) i Zakon o vanparničnom postupku RS (Sl. glasnik RS, br. 36/09), Porodični zakon FBiH (Sl. novine FBiH br. 35/05), Zakonom o zaštiti lica sa mentalnim poremećajima RS („Službeni glasnik RS“ 46/04), Zakoni o vanparničnom postupku FBiH i RS
5. Krivični zakon BiH (Službeni glasnik BiH br. 3/03, 32/03, 37/03, 54/04, 61/04, 30/05, 53/06, 55/06, 32/07), Krivični zakon FBiH Službene novine FBiH 36/03, 37/03, 21/04, 69/04, 18/05, 42/10, 42/11, Krivični zakon RS, Zakon o krivičnom postupku BiH, (Službeni glasnik Bosne i Hercegovine, br. 3/03, 32/03, 36/03, 26/04, 63/04, 13/05, 48/05, 46/06, 76/06, 29/07, 32/07, 53/07, 76/07, 15/08, 58/08, 12/09, 16/09, 93/09), Zakon o besplatnoj pravnoj pomoći u RS, „Službeni glasnik RS“ br. 120/08 i Pravilnik o unutrašnjoj organizaciji i sistematizaciji radnih mjesta u Centru za pružanje besplatne pravne pomoći („Sl.glasnik RS,“ broj 41/09)
6. Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite obitelji sa djecom FBiH („Službene novine FBiH“ br- 36//99, 54/04, 39/06 i 14/09); Zakonom o zdravstvenoj zaštiti FBiH („Službene novine FBiH“ br. 46/10), Zakonom o zdravstvenom osiguranju FBiH („Službene novine FBiH“ br. 30/97, 7/02 i 70/08), Zakonom o zaštiti osoba sa duševnim smetnjama FBiH („Službene novine FBiH“ br. 37/01); te Zakon o socijalnoj zaštiti RS („Službeni glasnik RS“ br- 37/12), Zakonom o zdravstvenoj zaštiti RS („Službeni glasnik RS“ br. 106/09), Zakonom o zaštiti lica sa mentalnim poremećajima RS („Službeni glasnik RS“ br. 68/07), Zakon o socijalnoj zaštiti RS („Službeni glasnik RS“ br- 37/12)
7. Okvirni zakon o predškolskom odgoju i obrazovanju u BiH, „Službeni glasnik BiH,“ broj 88/07, Okvirni zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju u BiH, „Službeni glasnik BiH“, broj 18/03,

Okvirni zakon o visokom obrazovanju u BiH, „Službeni glasnik“ broj 59/07 i 59/09, Zakonom o predškolskom vaspitanju i obrazovanju RS, "Službeni glasnik RS", br. 119/08 i 1/12, Zakon o osnovnom obrazovanju i vaspitanju RS "Službeni glasnik RS," br. 74/08, Zakonom o srednjem obrazovanju i vaspitanju RS "Službeni glasnik R S", br. 74/08, 106/09 i 104/11, Zakon o visokom obrazovanju u RS, "Službeni glasnik RS," br.73/10 i 104/11), Zakon o predškolskom odgoju i obrazovanju Kantona Sarajevo „Službene novine Kantona Sarajevo“ broj; 26/08, Zakon o osnovnom odgoju i obrazovanju, "Službene novine Tuzlanskog kantona", broj: 06/04, 07/05, 17/11, Zakon o osnovnom odgoju i obrazovanju Kantona Sarajevo, "Službene novine Kantona Sarajevo", broj 10/04, 21/06, 6/08 i 31/11, Zakon o srednjem obrazovanju, „Službene novine Kantona Sarajevo“ broj:23/10, Zakon o visokom obrazovanju - Prečišćeni tekst („Službene novine Kantona Sarajevo“ broj 22/10)

8. Zakon o zdravstvenoj zaštiti RS („Službeni glasnik RS“, broj 106/09), Zakon o zdravstvenoj zaštiti FBiH („Službene novine FBiH“, broj 46/10), Zakon o zdravstvenom osiguranju RS („Službeni glasnik Republike Srpske“, broj: 18/99, 51/01, 70/01, 51/03, 57/03, 17/08, 01/09, 01/09, 106/09), Zakon o zdravstvenom osiguranju FBiH („Službene novine FBiH“, br. 30/97, 7/02 i 70/08), Zakon o pravima, obavezama i odgovornostima pacijenata ("Službene novine Federacije BiH", broj 40/10); Zakon o zaštiti osoba s duševnim smetnjama ("Službene novine Federacije BiH", br. 37/01, 40/02 i 52/11); Zakon o zaštiti lica sa mentalnim poremećajima Službeni glasnik Republike Srpske, broj: 46/04, Zakon o zdravstvenoj zaštiti FBiH („Službene novine FBiH“, broj 46/10), Zakon o zdravstvenoj zaštiti („Službene Novine FBiH", broj 46/10) i Zakon o zdravstvenom osiguranju („Službene Novine FBiH", br. 30/97, 7/02, 70/08 i 48/11), Zakon o zdravstvenom osiguranju RS („Službeni glasnik Republike Srpske“, broj: 18/99, 51/01, 70/01, 51/03, 57/03, 17/08, 01/09, 01/09, 106/09), Zakon o zdravstvenom osiguranju FBiH („Službene novine FBiH“, br. 30/97, 7/02 i 70/08), Zakon o zdravstvenom osiguranju FBiH „Službene novine FBiH“ br. 30/97, 7/02 i 70/08, poglavlje «Zdravstvena zaštita», U R E D B A/IZMJENE I DOPUNE UREDBE o obimu, uslovima i načinu ostvarivanja prava osiguranih lica na korišćenje ortopedskih i drugih pomagala, endoproteza, stomatološko-protetske pomoći i stomatološko-protetskih nadomjestaka Kanton Sarajevo iz 2008 i 2009; Odluka o listi lijekova koji se propisuju i izdaju na teret sedstava Zavoda zdravstvenog osiguranja Kantona Sarajevo kao i načinu njihovog propisivanja (Službene novine Kantona br. 9/09) i Odluka o dopuni Odluke o listi lijekova koji se propisuju i izdaju na teret sredstava Zavoda zdravstvenog osiguranja Kantona Sarajevo kao i načinu njihovog propisivanja i izdavanja (Službene novine Kantona br. 26/09), Odluka o Listi esencijalnih lijekova neophodnih za osiguranje zdravstvene zaštite u okviru standarda obaveznog zdravstvenog osiguranja u Federaciji Bosne i Hercegovine, "Službene novine FBiH", broj 75/11., Odluka o utvrđivanju osnovnog paketa zdravstvenih prava („Službene novine FBiH“, broj 21/09), Odluku o maksimalnim iznosima neposrednog sudjelovanja osiguranih osoba u troškovima korištenja pojedinih vidova zdravstvene zaštite u osnovnom paketu zdravstvenih prava („Službene novine FBiH“, broj 21/09), Pravilnik o uslovima i načinu ostvarivanja prava na produženu medicinsku rehabilitaciju u specijalizovanim ustanovama za rehabilitaciju („Službeni glasnik RS broj:, Uputstvom o primjeni Pravilnika o uslovima i načinu ostvarivanja prava na produženu medicinsku rehabilitaciju u specijalizovanim ustanovama za rehabilitaciju („Službeni glasnik RS broj: 68/10), Pravilnik o sadržaju, obimu i načinu ostvarivanja prava na zdravstvenu zaštitu («Službeni glasnik RS» 102/11, 117/11, 128/11, 101/12), Pravilnik o sadržaju, obimu i načinu ostvarivanja prava na zdravstvenu zaštitu, Odlukom o participaciji («Službeni glasnik RS» 63/10, 73/10, 101/10, 42/11, 70/11, 102/11, 13/12, 28/12,40/12, 87/12, 18/13, 42/13), Pravilnik o uslovima i načinu ostvarivanja prava na produženu medicinsku rehabilitaciju u specijalizovanim ustanovama za rehabilitaciju («Službeni glasnik RS» 63/10), Uputstvo o primjeni Pravilnika o uslovima i načinu ostvarivanja prava na produženu medicinsku rehabilitaciju u specijalizovanim ustanovama za rehabilitaciju («Službeni glasnik RS» 68/10), Odluka o usvajanju

Cjenovnika zdravstvenih usluga Fonda zdravstvenog osiguranja Republike Srpske (Službeni glasnik RS 63/10, 73/10, 101/10, 42/11, 70/11, 102/11, 13/12, 40/12, 56/12, 87/12, 101/12), Pravilnik o utvrđivanju svojstva osiguranog lica, matičnoj evidenciji i zdravstvenoj knjižici ("Službeni glasnik RS" 102/11, 40/12, 56/12)

9. Zakon o ravnopravnosti spolova BiH-prečišćeni tekst („Službeni glasnik BiH“, br. 32/10),
10. Zakon o zabrani diskriminacije u BiH („Službeni glasnik BiH“ br. 59/09)
11. Strategija za izjednačavanje mogućnosti za osobe sa invaliditetom FBiH (2010.-2014.), Strategija unapređenja društvenog položaja lica sa invaliditetom u RS (2010–2015)
12. Gender akcioni plan u BiH 2007
13. Čano S. i ostali, (2012), „Univarzalnost prava u praksi: Analiza primjene Konvencije Ujedinjenih nacija o pravima osoba sa invaliditetom s fokusom na osobe sa intelektualnim teškoćama u Bosni i Hercegovini,“ SUMERO i People in Need, str. 13.
14. Inicijativa preživjelih od mina i BOSPO u saradnji sa Ministarstvom za ljudska prava i izbjeglice BiH (Oktobar 2012), Izveštaj o provođenju Konvencije Ujedinjenih nacija o pravima osoba sa invaliditetom u BiH, str.22.
15. Gender akcioni plan u BiH 2007, pregledan 10.06.2013., dostupan na http://www.arsbih.gov.ba/images/documents/gap_bih.pdf
16. Agencija za ravnopravnost spolova BiH, *Četvrti i peti periodični CEDAW izvještaj Bosne i Hercegovine*, (maj 2011. godine), pregledan 11.06.2013., dostupan na http://www.arsbih.gov.ba/images/documents/cedaw_4_5_bhs.pdf
17. A. Petrić i druge, Dodatak 3. Alternativnom izvještaju o implementaciji CEDAW konvenciji i ženskim ljudskim pravima u Bosni i Hercegovini, pregledan 11.06.2013., dostupan na: [http://www.rightsforall.ba/publikacije-bs/docs-s/AnnextotheAlternativeReport\(BHSandENG\).pdf](http://www.rightsforall.ba/publikacije-bs/docs-s/AnnextotheAlternativeReport(BHSandENG).pdf)